XXXI. B. 7

ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ

ВАСИЛЪ ЛЕВСКИ - ДЯКОНЪТЪ

ЖИВОТЪ И РЕВОЛЮЦИОННА ДЕЙНОСТЬ

Съ портрета на Левски и една фотографическа снимка на група хайдути съ Дякона като знаменосецъ и др.

„Говорѣше тайно за ближний превратъ,
За бунтъ, за свобода, за раятъ, за гробътъ,
И че врѣме вечъ е да възстане робътъ ..."

ИВ. ВАЗОВЪ

Печатница „Родина" на Тодоръ Л. Клисаровъ * София, ул. „Екзархъ Иосифъ", 29.

I 8753

Сѫщиятъ авторъ готви за печатъ:

1. Задачитѣ на една нова естетика.
2. История на българската революция до 1876 год.

ПРЕДГОВОРЪ

За написването на тая книга авторътъ пое задължение предъ читателитѣ още въ 1910 год. съ публикуването на книгата „Христо Ботйовъ — биография“. Причини, които сѫ лежали извънъ неговата воля, обаче, сѫ му пречили да изпълни поетото тогава задължение. Днесъ той се рѣши да пристѫпи къмъ работа и да изнесе предъ публиката своя трудъ.

По нашия първоначаленъ планъ „биографията“ на Левски трѣбваше да бѫде обширна, каквато Дяконътъ заслужава, но отсетне напуснахме проектираното подробно изложение за неговия животъ. Да постѫпимъ така, взехме предъ видъ две нѣща: 1. скѫпиятъ печатъ, който прави голѣмитѣ книги недостѫпни за широката маса отъ публиката и 2. нецѣлесъобразностьта да се занимаваме *именно днесъ само съ анекдотичната страна* отъ живота на революционера, която би отклонила вниманието на читателя отъ най-главното — отъ *характерното* въ революционната деятелность на Левски.

По тая причина ние изнасяме изъ личния животъ на Апостола само най-важното, най-значителното и сжщевременно — най-поучителното за днешния читатель. Редъ данни, които съобщаваха досегашнитѣ „биографи“ на Дякона, ние или изоставихме, като измислени, или премълчахме, като маловажни. Вмѣсто това, като използувахме съ най-голѣма предпазливость часть отъ стария материалъ, ние смѣтнахме за необходимо да изнесемъ съвсемъ нови факти изъ живота на Левски, като напримеръ, неговата лична борба въ 1862 г. съсъ сръбския краль Михаилъ и др. п., които факти рисуватъ Дякона за една твърда, постоянна и самоопределена революционна величина още отъ най-ранното време на революционното му поприще.

Излишно е да споменваме, че за написването на тая книга ние сме се справили почти съ цѣлата българска литература по възстанията, безъ да я цитираме, освенъ въ редки случаи, за да не се обременява текста.

Но ние сме използували и други нѣколко източници, освенъ познатитѣ на читателя, както за настоящата „биография“, така и за „биографията“ на Хр. Ботйова, — източници, които не сж били достжпни нито на единъ отъ досегашнитѣ повествователи на българскитѣ възстанически движения. Тѣзи източници сж следнитѣ: 1. *мемоаритѣ* на покойния *Дѣдо Паничка,* писани около 1897 г., въ които се говори и за „Дякончето“, както и неговитѣ лични спомени за Левски и Ботйовъ, които Д. Паничка ни даде при напълно запазена още память, въ 1906 г. на една среща съ него въ Свищовъ. 2. Ние

сме използували за двѣтѣ „биографии“ оригиналния трудъ на *Киро Тулешкова,* озаглавенъ „Биография на Христо Ботйовъ“ (въ ржкописъ), писанъ въ Болградъ презъ 1876 година, непосредствено следъ убийството на поета. 3. Ние сме се ползували и за едната, и за другата книги, отъ *бележкитѣ* на *Д-ръ Чобанова* — роднина и близъкъ сподвижникъ на Ботйова — правени отъ него върху съчиненията на З. Стоянова и Стоянъ Заимова, посвѣтени отъ тѣхъ за живота на Хр. Ботйова, бележки, които покойниятъ Чобановъ разтълкува до най-голѣми подробности въ нѣколкократнитѣ си срещи съ насъ презъ 1909 и 1910 г. г.

По нѣкои въпроси, особено по въпроса за връзкитѣ на Хр. Ботйова (отчасти и на Левски) съ извѣстни руски революционери презъ 60-тѣ и 70-тѣ години, ние сме се ползували, между другото, и отъ *скромнитѣ сведения* на Д-ръ Русель, който въ 1907 г. живѣеше на Филипинскитѣ острови и съ когото тогава ние бѣхме въвъ връзка. *Трѣбва да повторя,* че сведенията на Д-ръ Русель за Христо Ботйова, получени тогава отъ насъ, *сж много скромни*: нищо сжществено той не ни съобщи по въпроситѣ, които му бѣха поставени въ 1907 г. ясно и недвусмислено. По-сетне, обаче (1920-21 г. г.), въ българския печатъ бѣха публикувани отъ и за сжщия Русель извѣстия, които намъ се виждаха една обикновена литературна мистификация. Ние сме готови съсъ собственитѣ думи на Д-ръ Русель да подкрепимъ нашитѣ съмнѣния по този въпросъ.

Горнитѣ бележки ние се виждаме принудени да дадемъ на читателитѣ, защото нашето *невинно опущение* въ 1910 год. да направимъ това при публикуването на *Ботйовата биография,* ни се вмѣни отъ българската критика за непростимъ грѣхъ. Вѣрваме, че сега не само читателитѣ ще бѫдатъ удовлетворени, но и придирчивитѣ български критици . . .

Смѣтаме за безпредметно да казваме, че ние сме използвали любезностьта и на други съвременници и то преди повече отъ 15 години, ровейки изъ тяхната памятъ, когато тя още бѣше свежа и чиста отъ боклука на грандоманията. Не мога, обаче, да се въздържа да не отбележа многоценнитѣ сведения, които ми даваха въ 1906 и 1910 г.г. покойнитѣ днесъ Панайотъ Хитовъ, Хр. Павловъ — тогава председатель на Върховния Касационенъ Сѫдъ, Д. Финговъ, Ив. Хр. Кършовски, Златанъ Драсовъ — синъ на революционера Иванъ Драсовъ — другарь на Хр. Ботйова, Кирилъ Ботйовъ, Ив. Ражанковъ, Иванъ Хаджи Стоилчевъ, Иванъ К. Куртевъ и Гено Хаджи Панчовъ — последнитѣ четирма отъ Т.-Пазарджикъ — и мн. др., имената на които сега не си спомнямъ. Тѣмъ — живи или починали — изказвамъ сега моята безгранична признателность, за безценнитѣ сведения, които съ готовность и безвъзмездно ми сѫ давали, и които използувахъ и за тая книга.

Въ заключение — две думи за фотографическата снимка на групата хайдути, между които е Дяконъ Левски съ знаме въ рѫка. Тая фотографическа снимка ни е предадена отъ Д. Ценовичъ, бившъ касиеръ на Централния Революционенъ Комитетъ въ Букурещъ, която той получилъ отъ Левски. По думитѣ на Ценовичъ, снимката е правена въ 1862 г. въ Бѣлградъ, слѣдъ първото бѣгство на Левски изъ България. За съжаление, повече отъ това по тоя документъ ние не можемъ да кажемъ нищо, защото, съ пропадане на голѣма часть отъ частната ни архива, която бѣхме събирали презъ 1906 г. при обиколата ни изъ Русия, Ромѫния и България, безследно сѫ изчезнали и бележкитѣ, които Ценовичъ ни бѣ далъ за нея. Ако нѣкой другъ живъ съвременикъ знае нѣщо повече отъ това, може да го каже. Ние я даваме като документъ, който хвърля свѣтлина върху единъ моментъ отъ живота на Дякона.

София, 28 Дек. 1923. **И. К.**

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

ВАСИЛЪ ЛЕВСКИ - ДЯКОНЪТЪ

ЖИВОТЪ И РЕВОЛЮЦИОННА ДЕЙНОСТЬ

ГЛАВА ПЪРВА

ДЕТСТВО и ЮНОШЕСТВО

I.

Василъ Левски, по рождение Василъ Ивановъ, е синъ на бедни карловски еснафи. Най-ранния животъ на нашия герой е миналъ въ една скромна обстановка, въ една ограничена среда — семейна и обществена, която е ударила печатъ върху цѣлото му развитие. Само съсъ силата на своитѣ естествени добри, по-късно, следъ като напустна тая среда, Левски можа да преодолѣе нейната ограниченость.

По свидетелството на нѣкои съвременници, Левски не е можалъ да получи нито едно душевно качество отъ своя баща, когото той е изгубилъ много рано. Грубъ и простъ карловски еснафинъ, бащата на Левски не е билъ въ състояние да внуши на своя синъ нито една благородна или революционна идея, извлечена отъ безотрадното положение на карловската беднота, или пъкъ да го напѫти къмъ едно нормално умствено и нравствено развитие. Затова, преждевремената загуба на Иванъ

Кунчевъ, въ сѫщность, не е било за Левски — за бѫдащия апостолъ — никаква загуба: — отъ него нашиятъ герой е получилъ само това, което всѣки баща по естественъ пѫть дава на своята рожба...

Повече елементи въ характера на Левски му е предала неговата майка — Гина Кунчева.

Гина Кунчева е била жена отъ „стария теркъ“, — умна, честна и трудолюбива. Както при живота на своя мѫжъ, така и следъ неговата смърть — върху нея пада главната грижа за организиране на семейното огнище. Следъ смъртьта на Иванъ Кунчевъ, тая грижа става за нея още по-тежка, тъй като сама тя — Гина Кунчева — лишена отъ състояние, за да издържа многобройното семейство, състояще отъ нея и четири деца*) — е трѣбало сама да работи на чакръка денонощно за суха кора хлѣбъ...

Въ Карлово, родния градъ на В. Левски, както това ние сме изтъкнали въ *Биографията* за Хр. Ботйовъ, класовата диференциация бѣ доста напреднала въ оная епохя. Гина Кунчева — и не само тя — работѣше и бѣше експлоатирана отъ едрия капиталъ. *Домашната индустрия*, която много такива като Гина Кунчева упражняваха, бѣше подчинена на едрия капиталъ, която той бѣ подхвърлилъ на една страшна експлоатация: на тая експлоатация на едрия капиталъ се дължи пропадането и обедняването и на Иванъ Кунчевъ — бащата на Левски.

---

*) Освенъ Дякона — Христо, Петъръ и Яна...

Но тоя капиталъ експлоатираше не само майката: той бѣ подхвърлилъ на още по-жестока експлоатация цѣлото сѣмейство заедно съ дѣцата.

На тая експлоатация бѣ подложено сега сѣмейството на Гина Кунчева следъ смъртьта на нейния мѫжъ. Подъ знака на тая експлоатация мина цѣлото развитие на В. Левски отъ деньтъ на неговото раждане, 6 Юлий 1838 г., до деньтъ на неговото първо бѣгство отъ Карлово — 1862 година.

Всѣка една личность е подложена на най-различни влияния въ живота, и тѣ опредѣлятъ цѣлото нейно бѫдаще развитие.

На улицата, младиятъ Левски се срѣщна съ цѣлъ рой дечурлига, които идѣха съсъ споменитѣ, приказкитѣ и легендитѣ изнесени отъ тѣхнитѣ семейства. Осѫдни въ неговото собствено семейство — Левски минава първия курсъ на *народната школа*, въ духътъ на народната традиция и то на улицата. Ако читательтъ мисленно се пренесе въ епохата, за която се отнася нашия разказъ, той незабавно ще си представи и *съдържанието на тая традиция*. На първо мѣсто това съдържание е засѣгнато отъ разказитѣ за народнитѣ бунтовници, отъ тия за *хайдутитѣ* и тѣхната неравна борба съ „душманитѣ на народа“. Другитѣ елементи на българската народна традиция въ случая нѣма да засѣгаме, за да привлечемъ вниманието на читателя върху обстоятелствата, които сѫ давали поводъ на тая традиции.

Въ края на 18-то и началото на 19-то столѣтие, Отоманската Империя неудържимо вървѣше къмъ упадъкъ. Колкото повече този упадъкъ обхващаше всичкитѣ области на държавния животъ, толкова повече политическата власть на султанитѣ се разслабваше, разнитѣ области се откѫсваха една отъ друга и се издигаха въ тѣхъ отдѣлни, мѣстни сатрапи, които играеха ролята на мѣстни султани. Тия „малки султани“ се явяваха съсъ своя администрация, съсъ свой „държавенъ бюджетъ“ и съсъ своя военна организация, която изцѣло падаше върху плещитѣ на трудящето се население. Къмъ недоволството у това население отъ старата централна власть, се прибави и неговото негодувание отъ новата, мѣстна власть на различни бегове, паши, аяни и душмани, съ които народътъ трѣбваше да води сега двойно по-тѣжка борба. Тукъ може да се посочи за примѣръ борбата на пашата отъ Янина, борбата на Пазвантоолу отъ Видинъ, на Али Паша и др., борба, която въ края на крайщата става за смѣтка на раята, и безъ това непоносимо потискана и ограбвана.

Тѣзи мѣстни сатрапи не бѣха премахнати въ Отоманската Империя и отъ „реформитѣ“, които се въведоха въ нея следъ мирътъ въ Кючукъ-Кайнарджа, пакъ току-речи и следъ Хати-Шерифа въ 1839 г. Съперничеството между отдѣлнитѣ паши, което ги доведе до междуособна война, фактическото откѫсване на нѣкои провинции отъ административната опека на столицата, — отпадъкътъ на

занаятитѣ и търговията, кризата въ земледелското стопанство, която подъ властьта на султанитѣ бѣше едно хроническо явление — всичко това подхранваше разбойническитѣ инстинкти на оная часть отъ населението, което поради това изгуби способностьта за миренъ трудъ и се всецѣло предаде въ услуга на размирния елементъ въ Империята. Отъ тѣзи декласирани елементи, аянитѣ и пашитѣ вербуваха своитѣ орди, отъ тѣхъ бѣха вербувани отрядитѣ на кърджалиитѣ, както и тѣзи на Индже Воевода; такъвъ декласиранъ елементъ представляваха всевъзможнитѣ Черенъ Арапъ, разнитѣ кѫръ-сердари и др.

Всички тия размирни елементи, които не се поддаваха нито на „дисциплина“, нито на „законъ“, буйствуваха безнаказано по българскитѣ полета, и всеваха ужасъ у всичкото трудолюбиво население.

Но „раята“ неможеше дълго време безропотно да понася безчинствата на тоя размиренъ елементъ: тя започна да се бунтува и колкото повече централната власть губеше почва подъ краката си, колкото повече несигурностьта за населението растѣше, толкова повече бунтътъ на това население ставаше по-могѫщъ и по-внушителенъ. Този бунтъ преди да стане организиранъ и масовъ, бѣ личенъ, индивидуаленъ. Първоначално бунтътъ се яви въ знакъ на протестъ *противъ похитителитѣ* на народнитѣ блага и свобода и противъ *вдъхновителитѣ* на тия похитители. Така се създаде примитивно *хайдушкото движение на балка-*

нитѣ, което има своята дълга и поучителна история, и което послужи за *начало на революционната традиция въ България.* Тая традиция влезе въ нашитѣ народни пѣсни, въ нашите приказки и устни предания, които минаваха отъ човѣкъ на човѣкъ, и съставляваше изворътъ на вдъхновение за цѣло едно поколение... Въ духътъ на тая традиция за народнитѣ хайдути и тѣхнитѣ подвизи се възпитава и Левски, до като той не бѣше още напусталъ тѣснитѣ географически предѣли на Карлово.

Съ тая „традиция“ Левски се запозна въ кжщи и на улицата. Тукъ, на улицата, той я чу отъ своитѣ връстници въвъ всичкитѣ ѝ подробности, още тукъ той разбра нейния смисълъ, който по-късно допълни въ училището и чрезъ революционната литература, която му стана достжпна, както на всички негови съвременци.

II.

Слабиятъ икономически напрѣдъкъ, който българското стопанство отбележи къмъ средата на миналото столѣтие, извика на животъ една нова класа — търговската, която най-напредъ почувствува нужда отъ грамотность. Грамотностьта е неизбѣжна последица отъ появата на търговската класа въ България: — тя е мѣрило за степеньта на нейната обществена сила и на нейното класово съзнание. Изразъ на това съзнание се явява повсе-

мѣстното откриване на училища. Този повсемѣстенъ устремъ е известенъ въ българската история подъ името *възраждане.* Както се досеща читателя, икономическитѣ и класови основи на това възраждане винаги сж били скривани отъ нашата „официална наука“. Възраждането на българския народъ е било всѣкога разглеждано у насъ като резултатъ на „народния духъ“, като резултатъ на усилията на тоя „духъ“ да се освободи отъ оковитѣ, въ които го бѣха сковали „хитритѣ“ фанариоти. Ние не искаме да споримъ сега съ авторитѣ на това гледище, несъстоятелностьта на което е очевидна. Ние искаме само да забележимъ, че нуждата, която посочихме по-горе, извика на животъ „възраждането“ на българския „духъ“ и въ Карлово, както и на всѣкжде по течението на Гйопцата, която отнасяше далече съсъ своя шумъ ехото отъ кървавата борба между бедни и богати. Прочее, училищното дѣло, просвѣтата, бѣ застжпена и въ Карлово; тукъ освенъ килийното, бѣ отворено взаимно училище и елино-българска школа, предназначена само за дѣцата на карловскитѣ чорбаджии. За да се докаже на карловската беднота, че икономическото неравенство създава неравенство и въ образованието на членоветѣ отъ едно общество, на карловскитѣ одърпани малчугани е било забранено отъ чорбаджиитѣ да посещаватъ елино-българската школа: — тѣмъ сж били разтворени вратитѣ само на счупеното килийно и взаимно училища. Василъ Левски постжпи на осмата си година въ *килийното училище,* като най-ефтино, изъ което той не изнесе високи знания, но го напусна съ повишено чувство на отвръщение къмъ карловскитѣ чорбаджии, които отъ науката създадоха привилегия за своитѣ „галени чада“ още преди България да попадне подъ тѣхната политическа власть . . .

Точни сведения нѣма, по които да се сѫди за училищния животъ на нашия герой, освенъ това, че той се е научилъ да чете, пише и да пѣе въ черква. Известенъ въ махалата съ прозвището „Хвъркатото“, понеже билъ лекъ и подвиженъ, за Левски се предаватъ спомени за неговото буйство и за неговата способность да противоречи на мнения, изказвани отъ „даскали“ и отъ по-възрастни негови другари, които му се виждали явно глупави или изразъ на малодушие. Онова *чувство на отрицание,* което почти всички биографи на Хр. Ботйовъ сѫ отбележили въ неговото детство, се наблюдава и въ детството на Левски. Естествено, *семейната среда,* въ която израстна Левски, се коренно различава отъ тая, въ която израстна Ботйовъ, и затова у Левски духътъ на отрицание въ по-резка форма се появи много по-късно, следъ като той мина презъ *ст.-загорската* школа.

Но има данни, които доказватъ, че още въ „килийното училище“, още като ученикъ въ Карлово, Левски е проявявалъ духъ на самостоятелность. Този фактъ, безспорно, се дължи на влиянието върху неговото духовно развитие на *народната пѣсень.* Подобно на Ботйовъ, и Левски, като дѣте, е билъ „закачливъ“ и си е служилъ съ „подигравки“ по адресъ на своитѣ „смирени като овце“ другари. Той е винаги начело на всѣки училищенъ скандалъ и съ това се обяснява, напр., факта, че когато баща му го завелъ на училище и го предалъ въ рѫцетѣ на даскала — той, Иванъ Кунчевъ, за да докаже, че има голѣма грижа за възпитанието на своя синъ и власть надъ него, ударилъ му предъ учителския персоналъ единъ хубавъ бой . . .

Разбира се, нищо не е било въ състояние да укроти младия ученикъ — бѫдащъ апостолъ на революцията. Той се вслушва въ приказкитѣ на своитѣ съученици съ цѣль „да купи нѣщо“ отъ тѣхъ, както се изразяваше единъ неговъ старъ съученикъ, слѣдвайки сѫщеврѣменно своя пѫть . . .

Още отъ най-ранни години, Левски е проявявалъ голѣма страсть къмъ българския *хайдушки епосъ.* Най-много се увличалъ отъ пѣсеньта на „Страхилъ Войвода“, съ която многократно занимавалъ детското любопитство на своитѣ съученици. Тази пѣсень е характерна за нашия герой, ето защо ние ще предадемъ нѣколко пасажа изъ нея, като характерна отъ друга страна и за неговото най-ранно развитие. Пѣсеньта започва:

„Гълѫбъ по двори ходѣше
На Гюзелъ Станка думаше:
Подай ми, Станке, гребенътъ,
Гребенътъ отъ полицата. —

Перчемътъ да си разреша.
— Като си перчемъ решеше
Той на перчемътъ думаше:
Перчемо кѫдъръ кавардживъ,
На кѫде ще се развѣвашъ ? . . .“

Песеньта продължава въ смисъль, че „перчемътъ“ ще се развѣва по цариградски пѫтища — пѫтища още друмища, на което героинята въ сѫщата песень, Станка, възразява, че сѫдбата на героя не ще бѫде особено радостна: —

„Не думай, Станке, тѣзъ думи
Очитѣ ще ти извадя,
На сламка ще ги нанижа . . .“

III.

Следъ свършването на Карловското „килийно училище“, Левски става *послушникъ* на своя вуйка, Хаджи Василий, който току-що пристигналъ отъ Свѣта Гора.

Хаджи Василий, бѫдащиятъ архимандритъ отъ Атонския монастиръ, билъ алченъ и непочтенъ човѣкъ: подъ своята двойна маска — хаджия и архимандритъ, главно подъ своя духовенъ санъ, той скривалъ всичкитѣ слабости на единъ български Тартюфъ закъснѣлъ съ повече отъ едно столѣтие.

Този Василий се възползувалъ отъ безпомощното състояние, въ което изпаднало семейството на Гина Кунчева, и взелъ синътъ ѝ Василъ за свой *послушникъ*, което на мирски езикъ ще каже *слуга*. — Младиятъ Левски е трѣбвало да пѫтува съсъ своя „господарь“ отъ село на село, да му води коня, да проси заедно съ хаджията и да му носи дисагитѣ пълни съ хлѣбъ, вълна и др.

На 1855 г. Хаджи Василий получилъ нареждане отъ Хилендарския монастиръ да замине въ Стара-Загора за епитропъ и изповѣдникъ. При заминаването си за тоя градъ, свѣтогорския хаджия взелъ съсъ себе си и Василъ Левски, който заминалъ съ него, защото му се отдавало възможость да продължи образованието си въ мѣстното класно училище. Колкото и нередовно да е посещавалъ това училище, все пакъ Стара-Загора даде много повече на младия Левски, отколкото Карлово. До заминаването си въ тоя градъ, Левски бѣ — както и си остана за дѫлго време — черковенъ пѣвецъ, — той бѣ нарасналъ съ цѣли 5—6 години, безъ да престане да чете и се развива, но когато пристигна въ Стара-Загора и постѫпи въ класното училище, той попадна въ условия много по-благоприятни за неговото развитие отъ тия въ Карлово. Не само неговото голѣмо любопитство, но още повече неговата пословична любознателность, бѣха напѫлно удовлетворени. Тукъ се получаваше *легалната и нелегална литература*, отъ която Левски вкуси за пръвъ пѫть, и тя бѣ поглъщана отъ него толкова по-ревностно, защото политическитѣ събития, каквото бѣ Кримската война (1854—56 г.), борбата между монархиститѣ и републиканцитѣ въ

Франция и тая на революцията и контрареволюцията въ Европа, и безъ това будеха любопитството на младитѣ и особено на учащата се младежь. Къмъ това обстоятелство се прибави и движението на бѫлгарскитѣ хайдути и публикациитѣ на Раковски, които по тайни пѫтища стигаха и до най-затънтената кѫща въ България . . .

Левски се вслушваше въ разказитѣ за тия събития и се хвърли съ всичката си страсть да чете „съчиненията“, които намери въ Стара-Загора. Четири години (— време, презъ което Хаджи Василий престоя въ Ст.-Загора —) бѣха достатъчни за героятъ на тая книга, за да възмъжѣе умствено и нравствено, за да се издигне надъ своитѣ съвременици и да имъ се наложи като духовна сила.

IV.

Съ завръщането си отъ Стара-Загора, Левски зае едно особено общественно положение въ родния си градъ. Старитѣ разкази за старитѣ хайдути сега възкръсватъ въ неговата паметь и се допълнятъ отъ подвизитѣ на новитѣ хайдути. — За да изкара прехраната си и за да помогне на своята майка, Левски става слуга у единъ местенъ чорбаджия, решава да се залови и започва да учи абаджийство, но всичко това става день-до-пладне. Къмъ 1858—1859 г. българския черковенъ въпросъ е поставенъ на дневенъ редъ, българскитѣ еснафи и заможни търговци въ Цариградъ създадоха голѣмъ шумъ около „свѣщенитѣ одежди“ на бѫдащия Екзархъ, а независимо отъ това — несносното положение на „раята“ въ България предизвика буйния въорѫженъ протестъ на българскитѣ хайдушки чети.

Тия движения занимаваха сега младежьта въ страната, съ тѣзи въпроси и Левски занимаваше най-много карловската полуграмотна или съвсемъ неграмотна *беднота*. Левски се събира или самъ събира по-буйнитѣ и свободолюбиви младежи, които посвѣтява въ съвременното политическо движение, доколкото то се е отразявало въ съчиненията на Раковски и др., и взаимно сѫ търсили отдушникъ на своето негодувание противъ режимътъ на терорь и робство, пѣейки запретени хайдушки песни.

Но Левски, който въ ранни години се отдѣля отъ своята „естествена среда“, решилъ да попълни своето образование, като замине въ Русия — страна, къмъ която бѣха устремени погледитѣ на всѣки любознателенъ младежъ отъ средата на миналия векъ. За това той заговорилъ и на Гина Кунчева — своята майка, и на своя вуйка, хаджи Василий. Левски не искалъ да се задоволи съ незавидната роля на черковенъ певецъ, за какъвто билъ условенъ при карловската църква. „Тукъ могатъ да се надуватъ само глупцитѣ“ — често казвалъ Левски предъ Гина Кунчева, когато ѝ навеждалъ „доводи“ въ полза на своето решение, че трѣбва на всѣка цена да замине въ Русия. Естествено, разноскитѣ за това е трѣбвало да паднатъ върху хаджи Василий, защото цѣли 8—10 години Левски бѣ слугувалъ при него безъ всѣкаква заплата. Хилендарскиятъ „изповѣдникъ“ приелъ решението на Левски, но и тукъ той проявилъ хитрость и користь — хаджи Василий се съгласилъ да изпрати внука си въ Русия при условието да приеме предварително духовенъ санъ. Така, В. Ивановъ става *монахъ Игнатий,* а въ 1859 г. той бива произведенъ отъ митрополитъ Паисий въ чинъ *дяконъ,* не безъ протеститѣ на благовъзпитанитѣ карловски чорбаджии...

Съ нахлузване на черното расо, обаче, изпъкнали на яве всичкитѣ противоречия между хаджи Василий и неговия внукъ. Тѣ представлявали два свѣта въ явна борба единъ съ другъ, два мирогледа, които нищо въ свѣта не е въ състояние да помири. Хаджи Василий, или архимандритъ Василий представлявалъ стария свѣтъ съ неговата алчность и егоизмъ, съ неговата рутина и консерватизмъ, съ други думи — настоящата контрареволюция; когато дяконъ Игнатий, макаръ и подъ черно расо, въплотявалъ въ себе си купнежитѣ на млада и буйна България, въжделенията на едно поколение, способно да възприеме нови методи за борба и да загине за своитѣ идеи.

Явно е, че Левски се стремѣше къмъ по-високо образование, изхождайки отъ тия съображения, и че той прибегна къмъ единъ компромисъ — да приеме духовно звание, за да постигне тая цель.

Но и неговия благодетель не излезълъ по-малко хитъръ! Цѣло чорбаджийско Карлово е било недоволно отъ *политическата роля* на дяконъ Игнатий, когото „общественото мнение“ подозира въ... *волтерианство.* Волнодумството и атеизма (безбожието) бѣха ново явление у насъ презъ 60-тѣ години и то се считаше отъ добритѣ стари чорбаджии за една национална язва. Затова и *волнодумството* на Левски — дяконъ Игнатий, е било „осѫдено“, толкова повече и затова, че волнодумството въ Карлово се проповѣдва не отъ другъ, а отъ синътъ на смиреномѫдрата вдовица Гина Караиванова — Кунчева, и подъ още по-смирената дреха на бѫдащия свещеникъ!

Но тукъ му е мѣстото да забележимъ, че съ връщането си отъ Стара Загора, Левски е заварилъ семейството на Гина Кунчева въ още по-голѣма нищета. Неговото *послушничество* при архимандритъ Василий съ нищо не подобрило това положение: свѣтогорскиятъ изповѣдникъ не плащалъ никаква заплата на сестреника си, когото направилъ ортакъ въ просията, безъ тоя да взима нѣкакво участие въ дохода. Освенъ това надъханъ вече съсъ свободолюбиви идеи, занаятътъ, който преди 8—10 години упражнявалъ съ отвращение, сега още повече опротивелъ на нашия човѣкъ. Дяконъ Игнатий ималъ по-друго мнение за духовния санъ: — още на крехка възрасть, когато като ученикъ въ Карловското „килийно училище“ се явилъ въ църквата св. Никола за пръвъ пѫть да чете „Апостола“, него вълнувало чувството на благоговение предъ носителитѣ на божието слово, — за тѣхното религиозно и обществено предназначение. Въ „килийното училище“ главенъ предметъ следъ смѣтането и аз-бу-ке-то е било вѣроучението, „законъ божи“, отъ който младиятъ ученикъ е научилъ, че *човѣкъ трѣбва да се жертвува за ближния си,* ако иска да бѫде *морална личность.* Официалното общество въвъ всѣко време държи на тая религиозна максима до толкова, доколкото тя не противоречи на неговитѣ собствени интереси. Младиятъ Василъ Гининъ я схващаше въ нейния отвлеченъ смисълъ, безъ да разбере, че въ едно класово общество, каквото е било и това въ Карлово, тази максима има значение за трудящитѣ се маси на народа, но не за неговитѣ върхове, за господствующата клика.

Това, обаче, той разбралъ отъ дейностьта на архимандритъ Василий: архимандритъ Василий самъ се очерталъ предъ него не само като алченъ и вулгаренъ просякъ, но и като жестокъ, безсърдеченъ човѣкъ. Тия качества съвсемъ не отговаряли на неговия санъ. Освенъ това, архимандритъ Василий се отказалъ отъ своя ангажментъ да изпрати младиятъ Дяконъ на учение въ Русия, обстоятелство, което го издало и като крайно вѣроломенъ човѣкъ. И дяконъ Игнатий решилъ да скѫса съсъ своя „попечитель“ и да спечели свободата си. Той хвърлилъ просяшкитѣ дисаги въ лицето на светогорския изповѣдникъ и предпочелъ да се услови за учитель въ „взаимното училище“ и за „пѣвецъ“ въ църквата Св. Никола.

Отъ този моментъ, разривътъ между внукътъ и архимандрита става пъленъ — Левски спечелва своята свобода и фактически стѫпя на общественното поприще.

Ние нѣма да разправяме на тия страници перипетиитѣ, презъ които е минала борбата между представительтъ на старото, консервативно общество и представительтъ на новата, революционна генерация. Тази борба е стигнала до лична неприязънь и ако хаджи Василий е документиралъ всичката низость на своя характеръ, като си е позволявалъ и клеветата по адресъ на даскалъ Василъ Ивановъ предъ местната власть, Дяконътъ, напротивъ, е показалъ въ тая нагледъ лична борба, всичката си ненависть къмъ една класа, която спъва прогреса и се обявява за съюзникъ на народнитѣ душмани. . .

V.

Дейностьта на Левски като учитель и певецъ въ Карлово не трая дълго време. Враждата, която се създаде между него и официалното българско общество, начело съ архимандритъ Василий, се разгаряше съ всѣки новъ день.

Дяконъ Игнатий, както се досѣща читательтъ, като учитель, съвсемъ не се е задоволявалъ да проповѣдва „наусницата“ или „азбукито“ на карловскитѣ дриплювци. Прѣхвърлилъ 21-та година и надъханъ съ буйнитѣ идеи на Раковски и др. бѫдащиятъ апостолъ на революцията схваща подруго яче своята „кариера“. Левски учи децата така, както не ги е училъ никой „даскалъ“ преди него, и си задава за цель да събуди и способното за активна революциона борба карловско гражданство. Той влиза във връзки съ Добри Воевода, който по-късно загина предаденъ отъ калоферскитѣ чорбаджии, и съ Ангелъ Воевода. Добри Воевода разнасяше традициитѣ на старитѣ хайдути, но и той търсеше опора въ градската и селска младежь. Той влезе въ сношение съ Левски, когото задължи да основе въ Карлово една *бунтовническа дружина.* Тая дружина имаше две задачи: да дава нуждната помощь въ хора и др. на Добревата чета, която се явяваше единствената защита на потиснатата „рая“ по долината на Гйопца, и второ — да крепи духътъ на самото население.

И дветѣ тия задачи Левски разрешилъ благополучно, но затова той скомпрометира своето лично положение. Това се разбира отъ само себе си. Хората, които влезоха въ бунтовническата дружина бѣха еснафи, които съ единия си кракъ стоеха въ старата еснафска среда, а съ другия — въ средата на пролетарията, на *беднитѣ,* както ги наричаха съвременицитѣ-публицисти. Тия хора виждаха дълбоката пропасть, която дѣли *беднитѣ* отъ *богатитѣ.* Обяснението, които имъ даваше най-развития между тѣхъ — Дяконъ Игнатий — само задълбочаваше кризата и борбата между дветѣ враждебни класи, и ги изпречваше едни срещу други, като заклети врагове.

За да спечели, обаче, своята пълна свобода, Дяконътъ реши да се отрече отъ настоящия и бѫдащъ духовенъ санъ. Гледайки агитацията на Дякона, агитиция, която обхваща все по-широки среди и, главно, че тая агитация указва непосредствено влияние върху неговата собствена просия, хаджи Василий, сега архимандритъ отъ Хилендарския монастиръ, клеветилъ своя внукъ предъ непросветенитѣ верующи, че само едно „изчадие на дявола“ може да крие своитѣ революционни нокти подъ расото на „дяконъ“. Левски решилъ да хвърли и това „прикритие“; затова, на връхъ Великдень 1862 г. той се явява въ църква въ обикновено гражданско облекло и съ подстригана коса, съ което доказалъ на вѣрующитѣ карловци, че само *искреностьта* може да бѫде единствения стимулъ на всѣка вѣра, а външното облекло може да прикрива най-низменнитѣ човѣшки слабости.

Този фактъ още повече „скандализиралъ“, или по-право смутилъ архимандритъ Василий, който направилъ новъ доносъ противъ Левски и предъ властьта, и предъ училищния клиръ синедрионъ.

Ние ще трѣбва да забележимъ още отъ сега, че за да скѫса булото на църковното лицемерие, за да „хвърли“ расото и подстриже дългата коса,много е подействувалъ на Левски и дяконъ Генадий отъ Нишъ, който навестилъ Карлово въ 1861 г. и се запозналъ съ нашия човѣкъ. Дяконъ Генадий е билъ сѫщо така „послушникъ“ при Нишкия митрополитъ Викторъ, и е ходилъ отъ градъ на градъ въ България по просия, и по търговия съ шаяци и гайтани. Тая година той пристигналъ въ Карлово съсъ сѫщата мисия. Срещата му съ дяконъ Игнатий имала за последица това, че тѣ и двамата решили да хвърлятъ расото въ знакъ на протестъ противъ своитѣ изповедници, а може би и за това, за да се почувствуватъ съ развързани рѫце срещу своитѣ политически противници. . .

Доносътъ направенъ отъ архимандритъ Василий произвелъ очаквания ефектъ. Веднага волнодумството и размирното поведение на „разкалугерения“ Дяконъ били поставени във връзка съ присѫтствието на Добри Воевода по Мара-Гедикъ. Кѫщата на Гина Кунчева, кѫдето се събирали другаритѣ на Левски, въ сѫщность се превърнала на политически клубъ, въ който се решавала сѫдбата и на Султана, и на карловскитѣ чорбаджии. Естествено, тия последнитѣ немогли повече да търпятъ Левски, колкото и да виждали въ неговото лице единъ безкористенъ човѣкъ и отличенъ черковенъ „пѣвецъ“. Карловскитѣ чорбаджии, които държали въ своитѣ рѫце училищната администрация, решили да изгонятъ Левски изъ училището, това, което и направили, а едновременно съ него — отнели му и правото да пѣе въ църква.

Ударътъ, обаче, колкото и да е билъ сериозенъ, не е подействувалъ върху нашия човѣкъ съкрушително. Неговата благородна майка е продължавала да върти хурката и чакръка, за да прехранва многолюдното семейство, а Левски, останалъ съвсемъ свободенъ, макаръ вече възрастенъ мѫжъ, помага на майка си въ кѫщната работа и се предава изключително на пропаганда и на четене. Той се добралъ до една частна скромна библиотека, въ която освенъ нѣкои отъ цариградскитѣ български вестници, намѣрилъ „Горскиятъ пѫтникъ“ на Раковски, „Българската история“ отъ Юрий Венелинъ и др. Левски завършилъ съ единъ упоритъ умственъ трудъ първия периодъ отъ своето умствено и политическо развитие. Той укрепва въ съзнанието си, че народътъ трѣбва да се осзободи, и че затова е нуждно да се подържатъ старитѣ чети и да се организиратъ нови. Затова Левски мечтае още съ завръщането си отъ „класното училище“ въ Стара-Загора и още отъ момента, въ който той прие дяконски санъ.

Ето защо, уволнението му отъ учителска длъжность само развързало рѫцетѣ на дяконъ Игнатий: той се явилъ веднага будитель и сѣячъ на революцията по цѣло стремско, и неговото слово е намерило богата почва по долината на монотонна, но бъбрива Гйопца.

VI.

Отношенията между дяконъ Игнатий и карловското общество къмъ края на 1861 год. се изострили до крайна степень. Дяконъ Игнатий е известенъ като смутитель на реда и спокойствието, върху когото властьта е хвърлила вече подозрително око. Три години по-късно Левски решава да напусне временно Карлово, и подъ предлогъ, че ще търси препитание, а въ сѫщность да прикрие своята хайдушка и революционна дейность, той се уславя за учитель въ село Войнягово, южно отъ градъ Карлово (1864 г.).

На тоя вторъ опитъ за мирна „просветна дейность“ на нашия герой, ние ще се спремъ съ нѣколко реда.

Войнягово е средногорско село, разположено въ политѣ на Средна Гора. То е влизало въ рубриката на така нареченитѣ „войнишки села“, които сѫ давали на Султана войници и сѫ запазвали своята административна и общинска автономия. Въвъ Войнягово турската власть не се е чувствувала. Това обстоятелство е повлияло върху войняговци, които запазватъ духъ на политическа независимость. Въ село, като Войнягово, легендитѣ за българскитѣ хайдути сѫ намирали най-голѣмъ отзвукъ. Тукъ е слизалъ Добри Воевода съ дружината си и е намиралъ радушенъ приемъ. Сами войняговци сѫ давали рекрути за неговата чета.

Когато дяконъ Игнатий решилъ да бѫде учитель, той предпочелъ Войнягово главно поради

съображението, че това село е едно хайдушко гнѣздо, отдето ще може да се направи нѣщо за „народното дѣло“. И младиятъ Дяконъ не останалъ измаменъ. Хайдушкитѣ подвизи на Добри и П. Хитовъ, създаденитѣ легенди за тия подвизи, както и преданията изъ близкото и далечно минало, възпитали една „селска интелигенция“ доста издигната въ съзнанието си и която сега В. Левски решилъ да организира и напълно подчини на своята революционна воля.

Както въ наше време, така и въ времето на Левски, имаше даскали и даскали: — еднитѣ гледаха своя „геченмекъ“, превиваха глава предъ силнитѣ и се ограничаваха само съ това — автоматически да предадатъ на децата „науката“ или „псалтикията“ и съ това да си „омиятъ рѫцетѣ“. Такива даскали и тогава и днесъ сѫ известни съ прозвището „скамбили“. Тѣ сѫ умственни мъртавци, мърша, която разнася нравствени зловония и е крайно вредна за народа, защото злоупотрѣбяваше и злоупотрѣбява съ култа, който народа има къмъ учителското поприще.

Другиятъ типъ „даскали“ е оня, който се сродява съ народа и неговитѣ интереси; който живѣе съ болкитѣ и страданията на трудящия се народъ и, като така, бидѣйки учитель на малкитѣ, на децата, той се стреми съ рискъ на живота си, да бѫде учитель и на голѣмитѣ.

Такъвъ учитель бѣше и Василъ Ивановъ Гининъ. Въ Карлово той бѣше прочутъ „пѣвецъ“

въ църквата Св. Никола; във Войнягово той се прояви като ораторъ, организаторъ и вдъхновитель на бунтовнически чети. Съ други думи, във Войнягово нашиятъ човѣкъ се срѣщна съсъ *свои хора*, които го разбраха, във Войнягово той подложи на проверка своята тактика, съ която си бѣ послужилъ при организирането на карловската беднота, въ сжщото село Левски направи крачка напредъ въ усвояване революционнитѣ методи за борба съ българскитѣ чорбаджии и съ тѣхнитѣ защитници — мѣстната административна власть.

Анекдотитѣ отъ тая епоха изъ живота на Левски сж много, но е съвсемъ излишно да се привеждатъ всички. Главната задача, която той си поставилъ съ пристигането си въ Войнягово, била — да обедини цѣлото население около една идея — идеята за борба съ ония, които икономически и политически потискаха „раята“. Всички други „задачи“ сж били отлагани на последно мѣсто. „Ако, казвалъ Левски, чорбаджиитѣ и мюдюритѣ се съединяватъ, за да гнетжтъ народа, народа има пълно право да възстане и ги избие.“ Отъ тукъ читательтъ вижда, че още въ началния периодъ на своята революционна кариера, Левски е избиралъ *най-краткия пжть* за разрешение на спора между силни и слаби... Предаденъ е отъ други биографи на Апостола забележителния фактъ за неговата намѣса въ единъ споръ между селата Войнягово и Джбене, — споръ за мера, който се е разрешилъ съ участието на Левски — и то съ оржжие въ ржка. Многобройни сж случаитѣ, когато Левски е прибѣгвалъ къмъ „правото на по-силния“, влизайки въ споръ съ нѣкое чорбаджийско хлапе или нѣкое измършавело заптие.

По тоя начинъ, Левски е разрешавалъ, така да кажемъ, практически поставената си задача: вджхвайки довѣрие въ своята собствена личность, излизайки на сцената на село Войнягово, като смелъ, правдивъ и решителенъ, Левски прибира подъ своето знаме всичко годно за борба и бунтъ. Затова и тукъ квартирата на Левски, неговата учителска стая, фактически е била превърната въ политически клубъ, въ свърталище на всичко размирно и недоволно отъ сжществующия редъ на нещата.

Но и тази дейность на Апостола не останала незабележена отъ силнитѣ въ Карлово, които тоя пжть излезли по-безсърдечни, отколкото преди една година. Заедно съ архимандритъ Василий, тѣ донесли на мюдюрина въ Карлово за новата дейность на Дякона въ Войнягово, за неговитѣ връзки съ хайдутитѣ, за „четитѣ,“ които организиралъ и обучавалъ „на талимъ,“ за намѣсата му въ междуселскитѣ спорове и т. н. Умразата на чорбаджиитѣ противъ Дякона не пощадила и Гина Кунчева — неговата майка, върху която паднала главната и тежка отговорность, че е ... дала животъ и отхрана на единъ царски душманинъ!...

VII.

Собствено, въ що състоеше *новата дейность* на Дяконъ Игнатий?

Въ 1862 год. Дяконъ Игнатий забѣгна въ Сърбия следъ като задигна „ата“ на своя вуйко — изедникъ, и взе участие въ *българската легия*, организирана отъ Раковски. Но Дяконъ Игнатий не беше простъ и обикновенъ фигурантъ въ тая „легия:“ той бѣше единъ отъ нейнитѣ най-активни елементи. Тая дума трѣбва да се схваща въ нейната непосредственна смисъль.

Отношенията между сръбското и цариградското правителства въ началото на 1861—1862 г. бѣха натегнати. Краль Михаилъ имаше съчувствието на нѣкои короновани глави, затова той бѣ решилъ да използува слабостьта на Султана, за да спечели една позиция повече за своята държавна и династическа кауза. Но той се чувствуваше слабъ да предприеме самъ една акция безъ сътрудничеството на българитѣ. Върху тия бѣше възложено да подигнатъ възстание във вѫтрешностьта на България и да участвуватъ съ една „легия“ за превземането на белградската крепость. Политическия резултатъ отъ тоя тежъкъ двубой е известенъ на читателитѣ. Но ако въ политическо отношение „българския въпросъ“ въ 1862 год. не спечели, въ морално отношение ползата бѣ голѣма. Българскитѣ революционери и частно Левски — минаха школата на международната политика и

следъ разгонването на „легията“, Левски израстна съ две глави по-високо отъ всички свои съвременици.

Следъ като напустна „легията“, Левски стигна до две открития: първо — единъ народъ, за да възвърне своята похитена свобода, трѣбва самъ да се загрижи за това; и второ — освобождението на българскиятъ трудящъ се народъ трѣбва да стане съ негови собственни сили, но неговата свобода може да се обезпечи само въ съюзътъ съсъ сѫседнитѣ славянски и не славянски народи, въпреки тѣхнитѣ короновани глави и противъ господствующитѣ класи.

Съ това политическо вѣрую Дяконъ Игнатий напустна Бѣлградъ и се яви въ България. То легна въ неговитѣ буйни проповѣди, държани предъ жадната за знания младежь по течението на рѣка Стрема.

И за да докаже, отъ друга страна, на своитѣ слушатели, че не всѣкога единъ многоброенъ противникъ е и опасенъ противникъ, т. е., че българите нѣма защо да се колебаятъ предъ своитѣ още слаби сили, Левски често и въвъ всѣка своя рѣчь, повтарялъ: „нѣма защо да слушаме чорбаджиитѣ и да се страхуваме отъ турцитѣ, защото ний съ 130 души градинари стигнахме до бѣлградското кале...“

Това политическо вѣрую внесе смутъ и сѫщевременно жажда за отмъщение у средногорскитѣ чорбаджии противъ сина на Гина Караиванова, когото тѣ се опитали да изгонятъ изъ Войнягово и обречатъ на гладъ и мизерия...

ГЛАВА ВТОРА

ЖИВОТЪ НА СТРАДАНИЯ И НЕВОЛИ

I.

Следъ първото бѣгство въ 1862 г., което го въведе въ политическия животъ, Левски бѣ принуденъ да напусне „родния кѫтъ“ въ 1865 г., сега вече за по-дълго, и това бѣгство послужи за начало на неговата сериозна революционна деятелность.

Отъ България, Левски реши да замине при Стефанъ Караджата въ Добруджа. Караджата е родомъ отъ с. Бей-Даугъ (Тулчанско) и съ него Левски се запозна въ Бѣлградъ презъ 1862 год. Левски бърже оценилъ Караджата — за тая способность на Дякона да оценява хората, кой за какво е годенъ, ние ще говоримъ по-сетне —, и се сдружи съ него. Стефанъ Караджата и Хаджи Димитръ бѣха хайдути отъ по-младата генерация и стоѣха на прагътъ между нея и старата генерация. Къмъ своитѣ качества на решителность и себеотрицание, двамата воеводи присъединяваха и качеството на разсѫдливость и политически тактъ. Тѣзи качества привличаха Левски и затова, когато

старитѣ вълци на старото карловско общество заскърцаха зѫби противъ него, той реши да потърси онези, които Левски смѣташе за свои естественни другари.

Предрешенъ като овчаръ, една нощь Левски напусна Карлово и се запѫти за „равна Добруджа“. Както предава Заимовъ (Ст.) — не безъ грѣшка въ *хронологията* на фактитѣ — Левски заминалъ за Меджидие, кѫдето се срещналъ съ Горановъ, калоферецъ, който го отправилъ до Соколовъ въ Тулча. Тоя Соколовъ му далъ „препорѫка“ за учитель въ с. Ени-Кьой.

Учителството на Левски въ с. Ени-Кьой не е лишено отъ оригиналность и значение: — тукъ се повторила историята въ с. Войнягово. Безъ да измени на своята програма и темпераментъ Левски учи едновременно децата и възрастнитѣ. Ако Левски дойде до Тулча и се установи въ Ени-Кьой, това той направи отъ съображение да прекара зимата, като избѣгне мизерията, а така сѫщо и главно — да възстанови връската си съ хайдутитѣ, които бѣха вънъ отъ България.

Въ Ени-Кьой той незабави да основе „тайна дружина“, на която постави задачата на тая отъ с. Войнягово, задача, която остана главния нервъ въ дейностьта на Левски до неговата смърть: — организиране на народа, крепене на неговия духъ и помагане на народнитѣ хайдути материално и морално.

Но въ Ени-Кьой, предъ Левски и неговитѣ последователи се сложила още една непосредствена задача за разрешение.

Въ средата на 60-тѣ години, по време и следъ кримската война, царското правителство бѣ решило да изгони черкезкитѣ и татарски орди изъ Русия. Тия орди нахлуха въ България презъ Добруджа и направиха тукъ голѣми опустошения. Населението пищѣше отъ тѣхъ кански. Левски неможеше да остане равнодушенъ наблюдатель предъ това зрелище, самъ организира и се постави начело на една малка чета и реши съ оржжие да отбива, а тамъ дето е възможно — и да унищожава черкезкитѣ и татарски разбойнически банди. Както трѣбва да се очаква, нашиятъ човѣкъ „се отличилъ“ въ тая неравна борба и името му се разнесло изъ тулчанско между мало и голѣмо.

Естествено, дейностьта на Левски и тукъ не останала незабелезана: обикнатъ отъ селенитѣ, първо, като голѣмъ черковенъ пѣвецъ, и второ — като борецъ за народни права и свободи, Левски привлекалъ около себе си цѣлото население, което виждало въ неговото лице своя настоящъ вождъ и бждащъ избавитель . . .

Но това е било едната страна на „почитьта“ къмъ даскала, изразявана отъ народа. Другата страна, представлявана отъ властьта и имотнитѣ, които стояли задъ тая власть, не мислила така: — тя мислила, какъ по-скоро да се освободи отъ „даскала“, който бунтува мирната рая. Борбата

между едната и другата „партии“ кипнала и Левски се принудилъ да вземе нуждниτѣ мѣрки: — следъ като претупалъ на-две-на-три презъ м. май годишния изпитъ, той си стегналъ царвулитѣ и одухалъ за Браила.

II.

Въ Браила Левски срещналъ по-голѣмо оживление между българската емиграция и тукъ можалъ да види стария воевода Панайотъ Хитовъ, който се готвилъ да навлезе въ България съ чета отбрани юнаци. Но тукъ е нуждно да направимъ едно отклонение отъ хронологията на житието на нашия герой, за да се разбератъ по-сетне нѣкои събития, съ които е свързано името на Левски.

Въ 1865—1866 г. Ромжния преживѣваше вжтрешна политическа криза, изъ която тя излѣзе по два начини: чрезъ вжтрешенъ превратъ и чрезъ една външна диверсия. Князъ Куза бѣ свaленъ и на негово мѣсто, при съдѣйствието на Наполеонъ III, бѣ избранъ князъ Каролъ отъ Хохенцолеритѣ. По този начинъ, къмъ който всѣкога и въ всички времена сж прибѣгвали коронованитѣ глави, за да разплетатъ гордиевия вжзелъ, прибѣгна и господствующата чокойска класа въ Ромжния, за да избѣгне въоржжения конфликтъ съ Турция: тя пожертвува една княжеска глава, за да запази своето класово и политическо господство.

Но преди да прибѣгне къмъ тая развръзка на събитията, ромѫнската землевладелческа олигархия си послужи съ лѫжата и подлостьта, като се обърна къмъ българската емиграция за съюзъ и съвмѣстна политическа демонстрация съ нея. Ужъ да се услужи и на „българската кауза“, българскитѣ „нотабили“, начело съ Иванъ Касабовъ, съставили *„таенъ съзаклятнически комитетъ“*, който при съдействието на Ромѫния, трѣбвало да подготви българското възстание. Но „ромѫнския планъ“ пропадналъ, комитета — разтуренъ и така „свещената коалиция“ (— за нея и за идеитѣ на тоя комитетъ ще говоримъ въ една отъ следнитѣ глави) се разпаднала.

Но поведението на ромѫнското правителство дало ако не друго, то поне единъ косвенъ резултатъ.

Въ това време, когато инициативата на „старитѣ“ „нотабили“ злополучно пропада, на сцената изпъква Раковски, около когото се групиратъ всички хайдути — Желю, Филипъ Тотю, П. Хитовъ и др. Въ тѣхната среда попада сега и Василъ Левски. Следъ едно съвещание въ Букурещъ, на което сѫ присѫтствували, между горнитѣ, Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджата, Панайотъ Хитовъ реши да навлѣзе въ България съ една чета отъ около 40 човѣка, на която за знаменосецъ взе героятъ на нашата книга. Четата има една единствена задача: да провѣри, *доколко българския народъ е приготвенъ за едно общо възстание и да му се предаде идеята за близкото политическо освобождение.*

На 28 априлъ 1867 г. четата на П. Хитовъ мина Дунава при Тутраканъ съ посока Сливенския балканъ. Следъ нѣколко схватки съ черкезитѣ, въ които тя даде 2 — 3 жертви, четата пристигна на върха Българка въ Сливенския балканъ. Паиайотъ Хитовъ е възвѣстилъ за своето пристигане въ цѣла Южна България, но отъ сведенията, които му дали дошлитѣ „куриери,“ той можалъ да извлече само едно заключение: че българитѣ нѣматъ още никаква организация („Спомени“).

Четата се задоволила съ своята агитационна роля. Тя минала на западъ по балкана, надвесила се и надъ Карлово, а знаменосецътъ на Панайотъ Хитовъ получилъ отъ войводата разрешение да влезе въ родния си градъ, за да се види съсъ своята... майка.

Влизането на Левски въ Карлово се пръснало съ мълниеносна скорость, той побързалъ да се срещне съ „своитѣ“, да имъ каже нѣколко бодри думи, да имъ предаде наново идеята „да бѫдатъ готови за великия дѣнь“, да отмѫщаватъ на мюдюри и чорбаджии, не забравилъ и „вуйка си изядникъ“, виделъ се и съсъ своята майка, за което го улеснила „сестра“ Христина — „егуменка“ въ Сопотския женски метохъ и одухалъ изъ Карлово, преди още карловскитѣ чорбаджии да свършатъ своето заседание и изпратятъ царскитѣ палачи по диритѣ на некания бунтовникъ...

Левски настигналъ четата, взела посока къмъ сръбската граница. Следъ четири месечно скитане изъ Балкана, следъ нѣколко въорѫжени срещи съ редовенъ и нередовенъ аскеръ, следъ пленяването на Златишкия каймакаминъ и неговото съ нищо необяснимо освобождение, четата на Панайотъ Хитовъ влиза въ Сърбия при Княжевацъ и се пръска по различни посоки.

Нашиятъ герой се запѫтилъ за Бѣлградъ.

III.

Въ Бѣлградъ Левски намира българската емиграция почти организирана и единодушна около Л. Каравеловъ, а така сѫщо и членоветѣ на Букурешката „Добродетелна дружина“. Какво бе повикало Любенъ Каравеловъ въ Бѣлградъ? Какво търсѣха тукъ и членоветѣ на „Добродетелната дружина“?

Въ 1867 г. сръбскитѣ патриоти измъкнаха изъ дипломатическата чанта книгата съ „висящитѣ въпроси“ и поискаха нови отстѫпки отъ Султана: — князъ Михаилъ не се задоволи съ тия отъ 1862 г., — той искаше сега да се оттеглятъ турскитѣ гарнизони отъ всички сръбски градове, за да спечели Сърбия своята пълна политическа независимость. Но това можеше да стане съ една демонстрация, за каквато той имаше предъ видъ пакъ българитѣ. За тази цель бе свикана презъ м. августъ с. г. конференция на „югославянскитѣ младежи“, на която „конференция“ бе поставенъ за разглаждане въпроса за *югославянската федерация*.

Ние ще си позволимъ още сега да забележимъ, че и въ епохата на Михаила и при неговитѣ приемници, федерацията на южнитѣ славяни служеше за вѫдица, ó която често се улавяха доверчивитѣ „младежи“ отъ „Добродетелната дружина“. Обзети отъ прекаленъ идеализмъ, тѣ не можеха да разбератъ, че никога една династия безкористно не ще слага на разрешение единъ политически въпросъ, какъвто е, напр. и въпроса за „югославянската федерация“. Нека съобщимъ на читателя, че сѫщиятъ князъ Михаилъ при единъ парадъ въ 1862 г. на българскитѣ легионери, имъ е отправилъ явно тенденциозния въпросъ: „следъ освобождението на България, кого ще пожелаятъ българитѣ за свой князъ“, въпросъ, на който Левски е далъ единъ бързъ и решителенъ отговоръ: — „Ваше Величество, това ще зависи само отъ волята на българския народъ“—, стига да припомнимъ, че князъ Михаилъ крайно недоволенъ отъ тоя отговоръ на нашия герой, се е оттеглилъ отъ българскитѣ легионери и още на следния день, ония, които се сражаваха „като лъвове“ предъ бѣлградската крепость, се видѣха принудени да напустнатъ пределитѣ на Сърбия, за да си създадемъ ясно представление за *оня смисълъ*, който *официална Сърбия* влагаше въ инициативата за „побратимяване“ и „федериране“. . .

Но, както казва народната поговорка — „всѣко зло за добро“. — Било по желание на българскитѣ представители, било по внушение на руския генералъ Игнатиевъ, както искатъ нѣкои да кажатъ, — сръбското правителство открило училище за офицери отъ южни славяни. Презъ м. септемврий тая работа отивала много трескаво, „командния персоналъ“ за българската войска трѣбвало по-скоро да се приготви, още и затова, че отношенията между Сърбия и Турция се изостряли и първата вече мобилизирала часть отъ своята армия.

Въ „българския легионъ“ Левски намерилъ хора, които по-късно взеха деятелно участие въ подготовката и рѫководството на българската революция. Между другитѣ тукъ билъ Ангелъ Кѫнчевъ, Цвѣтко Павловичъ, Христо Ивановъ отъ село Къкрина (Ловченско), Димитъръ Общи и др. Левски влезналъ въ най-тѣсна дружба съсъ своитѣ бѫдащи другари по орѫжие и по сѫдба. Той изучаваше съ особено внимание „военния уставъ“, „стратегията“ и разрешаваше всички „тактически задачи“, като човѣкъ завършилъ образованието си въвъ военна академия. Левски доказваше, че онова, което се иска при решението и на най-трудната военна или революционна задача, е *смелостьта* и *предвидливостьта*. Една революция може да успѣе и съ по-малко сили, — стига *другитѣ условия* да сѫ на лице, — ако нашитѣ рѫководители сѫ запасени съ тия две *присѫщи качества на революционера.* И наистина, Левски потвърди това свое мнение за революцията и революционера съсъ своя кратковременъ, но трагиченъ животъ . . .

IV.

Заседанията на „югославянската конференция“, обаче, завършиха съ платонически благопожелания, и като единственъ резултатъ отъ нея, остана споменатия по-горе „български легионъ“.

Но въ това време, когато „легионеритѣ“ се трескаво занимавали „на талимъ“ и очаквали командата да се хвърлятъ въ България и дигнатъ едно общо възстание, очевидно, съ намерение да доведе до нейното освобождение, откъмъ Бѣлградъ и Стамбулъ повеялъ другъ вѣтъръ. Сръбскиятъ министъръ Христичъ, който билъ въ Цариградъ, сполучилъ да „изглади“ конфликта между двѣтѣ правителства, „пограничния въпросъ“, изворъ на вѣчни крамоли и днесъ между малкитѣ балкански държави, билъ сѫщо „изгладенъ“ и на „българския легионъ не оставало нищо друго, освенъ да бѫде разпустнатъ.

Излѫгани въ своитѣ надежди, още на следния день, 15 септ., българитѣ излезли на демонстрация и бѣлградскитѣ улици прокънтѣли отъ български бунтовни пѣсни. Понятно е, че нашиятъ герой не е билъ единъ отъ последнитѣ въ тая политическа демонстрация. Тоя, който въ 1862 год. хвърли въ лицето на сръбския князъ Михаила дързкитѣ думи за правата на българския народъ по собственна воля да определя формата на своето бѫдаще държавно устройство, сега, петь години следъ първото разочорование, ненамиралъ думи, съ които да изкаже своето възмущение противъ гаврата, съ която си послужи и сега сръбската власть.

Г-нъ Заимовъ, който въ редки случаи съобщава точни факти, по този поводъ предава диалога между Левски и сръбския воененъ министръ Блазнавацъ, за който ние сме слушали отъ покойния Д. Ценовичъ и др. — Блазнавацъ се явилъ предъ „българскитѣ легионери“, за да имъ съобщи полюбовното споразумение между Сърбия и Цариградъ, както и да подхрани наново излѫганитѣ надежди у българскитѣ революционери. — „Господине министре, — изтѫпилъ се Левски предъ Блазнавацъ, — отъ името на другаритѣ си молимъ да ни разпуснете, като ни дадете средства да се завърнемъ по мѣстата си!“

Желанието на „легионеритѣ“ било удовлетворено. Група революционери, въ числото на които влизали Христо Ивановъ и Василъ Ионковъ, заминала въ Турну-Магурели, кѫдето слезли при Данаилъ Поповъ, сѫщиятъ, който въ 1876 г. даде голѣмо съдействие за организирането и прехвърлянето на Ботйовата чета презъ Дунава... Левски неможалъ веднага да напусне Бѣлградъ, тъй като внезапно заболелъ отъ нѣкаква стомашна болесть, която го свалила на легло. Следъ излизането си отъ Бѣлградската болница, Левски се запѫтилъ за

България, спрѣлъ за малко време въ Зайчаръ, но тукъ единъ инцидентъ съсъ сърбскитѣ власти му затворилъ сърбската граница и му отворилъ вратата на Зайчарската тъмница.

На какво се дължи тоя инцидентъ?

За него ние имаме личното свидетелство на Апостола, който пише за събитието много по-късно, и въ тонъ, който показва дълбокото огорчение, което той въ това време е изпиталъ отъ него.

Честна и неподкупна душа, Левски никога не прощаваше на предателитѣ и на онѣзи, които не държеха на своята дума. Къмъ хората съ по-видно обществено положение, ангажирани политически съ думи и действия, Левски бѣ безпощаденъ, когато тѣ не изпълняваха своитѣ задължения, свободно поети.

Двата случая отъ 1862 и 1867 г., които му даде сърбската официална политика, го поставиха въ разрѣзъ съ тая политика, а въ лицето на нейнитѣ носители той ѝ обяви война на животъ и на смърть. Въ 1867 г., князъ Михаилъ бѣ смѣненъ съ князъ Милана следъ покушението надъ първия при Топчи Дере, но тази политика не измѣни своя „курсъ“: по отношение народитѣ, които още не бѣха хвърлили робскитѣ вериги, тя бѣше и сега толкова вероломна, колкото и въ 1862 г. Нима това не е достатъчно Левски да обяви на тая политика и на хората, които я проповѣдватъ, война?! Ето защо въ Бѣлградъ той направи една „мирна демонстрация“ предъ Блазнавацъ, но сега, когато той е тръгналъ между народа и е стигналъ въ Зайчаръ, той ще се помѫчи да отдѣли народа отъ правителствата, които се инспириратъ отъ различни низки побуждения; той ще докаже, че коронованитѣ глави сѫ една опастность за народитѣ, които тѣ раздѣлятъ съ интриги и козни. Съ други думи, Левски си задава сега една цель — цельта да убеди българския нородъ (и не само българския), че ако той иска свободата си, най-малко трѣбва да я очаква отъ една подла и вероломна политика . . .

Тукъ е нужно да дадемъ думата на Дякона: — той ще се изразява простичко, както го е научило „килийното училище“ въ Карлово, но затова пъкъ съдържателно и доста поучително, както по тоя случай, така сѫщо и по много други . . . — Случаятъ, който дава поводъ на Левски да се произнесе върху сърбската националистическа политика е отъ 1871 г., тъкмо тогава, когато Л. Каравеловъ бѣ наново влѣзълъ въ сношение съ нейнитѣ официални представители и върху тѣхнитѣ обещания градѣше половината отъ надеждитѣ си за успѣха на българската революция. Безъ да влиза въ разборъ на „тънката дипломация“, съ която го занимаваше редактора на „Свобода“, Левски препорѫчва да бѫдемъ *предпазливи къмъ сръбското правителство*. „Имаме, пише той, близки примери доста, дето сѫ ставали съ насъ още отъ 1862 г. и до сега. Мнозина сѫ били отъ насъ бити и затваряни; и азъ — пише за себе си Дяконътъ — на

1868 г. бѣхъ затворенъ въ Зайчаръ въ тъмницата, защото съмъ билъ проповѣдвалъ на тамошнитѣ българи да умиратъ за българщината си, че имъ е отечество. И още, че имъ съмъ показалъ по кой начинъ да се зематъ на орѫжие и какъ да преминатъ границата“ („*23 писма*“ въ Мсб. кн. 16, стр. 760).

Неще съмнение, това „показване“ „по кой начинъ да се зематъ на орѫжие“ българитѣ не е било въ традициитѣ на сърбската династическа политика и затова Левски е билъ скоро подушенъ отъ шпионитѣ на тая политика и хвърленъ въ тъмницата. Но това не ще каже, че Левски е излѣзълъ изъ тая тъмница по-малко неинъ врагъ, както и на всѣка друга политика, която има за цель да раздѣля народитѣ, за да ги владѣе . . .

V.

Въ тъмницата на Зайчаръ у Левски назрѣ мисъльта за една по-планомѣрна революционна дейность. Неговата среща съ Раковски и съ Л. Каравелова въ Бѣлградъ, наблюденията, които правеше надъ дѣйцитѣ, войводитѣ и др., възможностьта, която имà да се запознае и съ дипломатическитѣ машинации, отъ една страна и отъ друга — съ игритѣ на коронованитѣ глави често да *пререшаватъ* въпроситѣ, въ които сѫ ангажирани жизнени интереси на цѣли народи, — най-сетне факта, че нито едно народно възстание въ Европа и на Балканитѣ не завършваше съ успѣхъ, доказаха на Левски, че революцията и въ България, и навсѣкжде ще успѣе, само когато тя стане народна по своята цель, само когато народътъ се проникне отъ нейнитѣ задачи. Опитътъ на хайдутитѣ и неговиятъ собственъ опитъ, като знаменосецъ, го бѣ вече въвелъ по пжтя на това разбиране. Раковски, който почти изживѣ методитѣ на старото хайдутство, безъ коренно да се очисти отъ него, и Каравеловъ, който владѣеше руската и сърбска школи за „народното движение“, въ беседи съ Левски, повлияха не малко върху нашия човѣкъ, докато сждбата ги свързваше въ Бѣлградъ.

Но и вѣроломството на сърбската управляюща клика принесе много за това съзнание у Левски. Неговата дързка постжпка предъ Блазнавацъ, донесена своевременно на краля, и организираната демонстрация на българскитѣ легионери изъ Бѣлградскитѣ улици, скомпрометираха положението на българскитѣ революционери. Раковски, по-буенъ и избухливъ, бѣ изгоненъ отъ Сърбия, Л. Каравеловъ бѣ хвърленъ въ Пещенската тъмница, а Левски, следъ оздравяването си, — трѣбваше да бѣга изъ Сърбия, за да не го постигне сжщата участь. Престояването му въ Зайчарската тъмница още повече засили това съзнание у него и отъ тукъ Левски реши, че трѣбва да се тури *началото на организираната революция вжтре въ България.*

За тая цель, Левски замина въ Турно-Магурели, а не направо за България, както по-рано

мислѣше. Тукъ той срещна своитѣ стари приятели и познати отъ Бѣлградската легия — Христо Ивановъ Голѣмия и Ионковъ, които го запознаха съ Данаила Поповъ — българинъ, търговецъ въ тоя градъ.

Левски е ималъ способностьта да *открива* хората, както и способностьта да *привързва* хората къмъ себе си. Тънъкъ наблюдатель-психологъ, нашиятъ човѣкъ открилъ въ лицето на Данаила Поповъ една искрена и предана душа на революцията, лице способно да се жертвува за една възвишена идея. Въ частенъ разговоръ съ Христо Ивановъ Голѣмия, Левски решилъ да открие предъ Д. Поповъ намѣренията си, да навлезе въ България и се посвети на апостолска дейность. Данаилъ Поповъ изказалъ съгласието си и на едно „съвещание“, на което били поканени около 20—25 човѣка, поставени били основитѣ на първия задграниченъ комитетъ въ Т.-Магурели, който е трѣбвало да служи за свръзка съ бждащитѣ комитети въ България и съ емиграцията въ Букурещъ.

Въ Т.-Магурели Левски начерта своя предстоящъ маршрутъ изъ България. Той реши да мине презъ Никополъ за Плѣвенъ, за кждето си даватъ среща съ Христо Ивановъ Голѣмия. Левски взе за свой водачъ Ионкова, преплува Дунава при Никополъ, следъ което на 8 Ноемврий — на връхъ Архангеловъ-день 1867 г., влезе въ Плѣвенъ подъ името Василъ Ивановъ, търговецъ на едъръ добитъкъ.

Отъ тая дата нататъкъ живота на Левски не е нищо друго, освенъ единъ увлѣкателенъ романъ, на който развръзката даде *арабаконашкото приключение*.

Действително, Левски не пристѫпи веднага къмъ основаването на *революционни комитети* въ всички градове, презъ които мина. Въ тази *първа обиколка* изъ България, нашиятъ Апостолъ си постави една много по-скромна задача: той искаше да провѣри, доколко масата е назрѣла за едно общо възстание, да създаде връзка съ градоветѣ, да открие хората, на които може да се повѣри едно революционно дѣло и да създаде *ятацитѣ* — толкова необходими за една революция, която още не си е изградила организацията.

За това се искаше време, усилия и жертви.

Левски не пожали нищо, за да разреши своята задача.

VI.

Въ Плѣвенъ Левски слѣзе въ хана на Анастасъ попъ Хиновъ, по-голѣмъ братъ на Данаила Поповъ, по препорѫка на последния. Въ „препроводителното“ писмо, Данаилъ Поповъ разкривалъ „търговията“, съ която ще се занимава Апостолътъ, — търговия не на четвероноги, а на двуноги „говеда“.

Ясно е, че първото нѣщо, което е трѣбвало да стане следъ „опознаването“ на „търговеца“ съ „ханджията“, то е — последниятъ да свика „подостойнитѣ“ на едно съвещание. Това съвещание стана въ дома на бай Анастаса.

Левски бѣше познатъ и реномиранъ пѣвецъ. Нито една революционна речь, а такива бѣха всичкитѣ му речи, дори и частнитѣ „беседи“, които държеше — не започваше или свършваше безъ пѣсень. „Заседанието“, което изнапредъ взе нѣкакъвъ „домашенъ видъ“, Левски захвана съ пѣсень, която проникна дълбоко въ сърцата на „случайнитѣ госте“.

„Какъ да не плачемъ, —
Какъ да не тѫжимъ;
Я вижте, о, хора,
Какъ наша майка
Въ вериги пъшка . . .“

„Мотивътъ“ на пѣсеньта е взетъ изъ народното творчество, изъ народнитѣ пѣсни, които Левски познаваше безъ да има претенцията на съвремененъ „специалистъ“. Той вземаше изъ тия пѣсни онова, което му бѣ нуждно за неговитѣ агитационни цели, създавайки новъ вариантъ отъ старата пѣсень, въ който той внасяше и по-ново съдържание. Такъвъ е, напримеръ, случаятъ съ пѣсеньта на „Страхилъ Войвода“, приведена по-горе, — такъвъ е случаятъ и съ пѣсеньта, изпѣта на „събранието“ въ Плѣвенъ.

Тази пѣсень постигна цельта си. Коя е тая „майка“, която влачи вериги и пъшка подъ тѣхната тяжесть? Кой е опасалъ „нашата майка“ въ тия вериги и кой ѝ пречи да ги счупи и хвърли на земята? Има ли изходъ отъ това положение и какъ ще могатъ да се счупатъ робскитѣ вериги, въ които е окованъ българскиятъ народъ?

Тѣзи и редъ други въпроси „пѣсеньта“ поставя предъ слушателитѣ, предъ „гоститѣ“ на бай Анастаса Поповъ, а отговоръ ще имъ даде самъ Левски.

Тази *метода*, да влияе чрезъ „пѣсеньта“, метода, до която Левски бѣ стигналъ още въвъ Войнягово, пробвана по-сетне и въ Ени-Кьой, даде и сега богати резултати. Плѣвенци възприели развититѣ отъ Апостола идеи, съгласили се да бждатъ посветени въ „дѣлото“ и да се отдадатъ въ негова служба. Съ нея, съ тая метода, Левски продължи да си служи и по-нататъкъ изъ България.

Ние смѣтаме за излишно да се впускаме въ нѣкои подробности изъ живота на Апостола, станали банални. Но за по-пълна характеристика на неговата личность, една часть отъ тия подробности и анекдоти е абсолютно нуждно да се засегнатъ на тия страници.

Ако Левски стигна до „откритието“ да си служи въвъ своята агитация и пропаганда съ пѣсеньта, съ българската народна пѣсень, това той направи по силата на две обстоятелства: 1. затова, защото той познаваше народа, неговата душа, не-

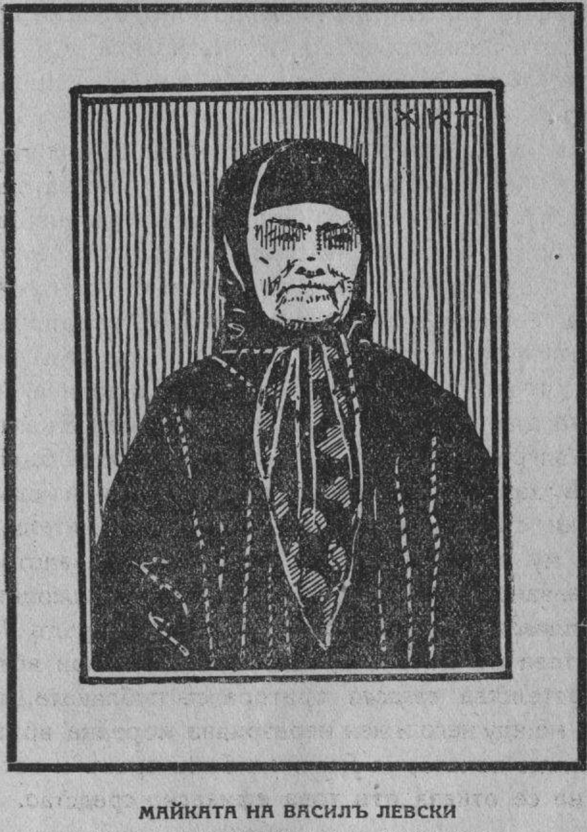

МАЙКАТА НА ВАСИЛЪ ЛЕВСКИ

ГИНА КАРАИВАНОВА - КУНЧЕВА

Починала въ 1878 год.

говото душевно разположение и неговитѣ купнежи и 2. защото *пѫтешествията,* които Левски предприе отъ ранна възрасть, му позволиха да набере опитъ, толкова нуженъ за единъ революционенъ дѣецъ.

У насъ, личностьта отъ срѣдата на миналия вѣкъ се развиваше въ единъ тѣсенъ крѫгъ отъ впечатления. Но всѣка даровита личность, щомъ попаднеше въ нова срѣда, веднага чувствуваше върху своето умствено развитие влиянието на тази нова срѣда. Пѫтешествията, които нашия човѣкъ предприе до Войнягово, Стара-Загора, безъ да говоримъ и за това, че той познаваше Стремската долина, като своята длань, както и бѣгството му изъ България до Бѣлградъ въ 1862 г. и срещата му съ българскитѣ хайдути — всичко това сближи и свърза Левски съ народа и неговитѣ представители, — даде му възможность да открие най-главното за спечелване на маситѣ за всѣка една революция — *тактическия подходъ до тия маси.* Споредъ Левски, това бѣ пѣсеньта, която винаги и при всички обстоятелства *свързва* оратора съ публиката, създава между него и нея неразривна морална връзка. *Опитътъ* показа, че Левски е билъ правъ и затова той не се отказа отъ това ефикасно средство.

VII.

Отъ Плѣвенъ Левски замина за Ловечъ, кѫдето се среща съ Христо Ивановъ Голѣмия, пристигналъ изъ Свищовъ. Дейностьта на Левски въ Ловечъ е свързана съ другъ въпросъ, разглеждането на който ние отлагаме за по-късно. Но следъ извършването на сѫщитѣ „формалности“, каквито наблюдавахме въ Плѣвенъ, Левски се отправи за В.-Търново (15 априлъ 1868 година), настани се въ кѫщата на мѣстния търговецъ Иванъ Хаджи Димитровъ, а следъ единъ месецъ, на 15 май (ст. ст.) се запѫти презъ Шипченския проходъ за Казанлъкъ — Стара-Загора и южна България. Въ едно кратко време Левски посети Карлово, Пловдивъ, Хасково, Т.-Пазарджикъ, София, Орхане, Златица и др. съ околноститѣ имъ, проучи условията за и противъ основаването на революционни ядра, създаде връзки и „ятаци“, и съ ясно представление за онова, което е възможно и предстояще да се направи за революцията въ България, той се запѫти за Северна България, а оттамъ — за Ромѫния.

Презъ всички тия мѣста нашиятъ човѣкъ минаваше подъ разни имена, съ различна „униформа“ и съ различна мисия. Тамъ, кѫдето стѫпяше неговия кракъ, създаваше се една легенда.

Още отъ първия день на неговата апостолска дейность, „мненията“ за Левски се раздѣлиха: чорбаджиитѣ и властьта виждаха въ неговото лице своя заклетъ врагъ, когато народътъ, трудящата се маса, която пъшкаше подъ единъ жестокъ режимъ и виждаше, какъ нейния трудъ се граби и разхищава отъ „наши и чужди гости“, — виждате въ лицето на Апостола своята защита, — знамето за своето освобождение . . .

И легендата за Левски растѣше толкова повече, колкото повече той влизаше въ контактъ съ масата, колкото повече революционната идея завладѣваше умоветѣ и колкото повече господствующата класа отъ наши и чужди гости чувствуваше почвата подъ краката си подрината.

За да приключимъ съ тая страна отъ живота на Дякона, ние ще се задоволимъ да предадемъ само нѣколко епизода отъ по-известнитѣ или никакъ неизвестни досега въ българската история, но които ние сме черпили отъ споменитѣ и мемоаритѣ на нѣкои съвременици.

Левски всѣкога се е съобразявалъ съ условията, при които е билъ повиканъ да работи, безъ да се остави да бжде „изненаданъ“ отъ *неочакваната промена* на тѣзи условия. Съ огледъ на тия условия, променливи или постоянни, той се е огъвалъ, нагаждалъ и избѣгвалъ най-голѣмитѣ рискове, които сж съпровождали неговото трудно дѣло.

Познатъ е трогателния случай съ фамозното палто на единъ карловски тузъ и „хитростьта“, съ която Левски си е послужилъ, за да избѣгне опасностьта. Случката води началото си отъ Карлово и едва се завършва въ Пловдивъ. — На пжтя отъ Карлово за Сопотъ Левски очаквалъ своя „куриеръ“ да му докара коня, съ който щѣлъ да замине на северъ. Неочаквано заминалъ по сжщия пжть Карловския чорбаджия Иванъ Цочовъ, който надалъ тревоженъ викъ срещу „крадеца“ Левски. Работата се състояла въ следното: другари на чорбаджийския синъ Цочовъ откраднали дрехата му, която отъ ржка на ржка минала у Левски. Левски се предрешилъ съ нея, за да не бжде познатъ и въ тая минута, когато той щѣлъ да заминава по *своята работа*, Цочевъ се заловилъ за пеша на своя изгубенъ сюртукъ. Левски заблагоразсждилъ да остави на полесражението тоя „трофей,“ за да не попадне самъ въ лапитѣ на властьта, която го дирила подъ дърво и камъкъ. Но въ джобоветѣ на сюртука не се намерили богатствата на Карловския чорбаджия, а революционни тескерета и др. т. на името на добродушния Карловски гражданинъ Ив. Фетваджиевъ, на името на самия Василъ Ивановъ, и на името на нѣкой си Кара Мустафа — псевдонимъ на Левски, неизвестенъ на полицията. Властьта турила ржка на Фетваджиева, като взела мѣрки да влезе и въ диритѣ на Дякона. Какъ постжпи Левски, за да избѣгне явната опастность, която го грозеше? — Най-напредъ той запази пълно самообладание, пълно хладнокржвие — отличителенъ белегъ въ неговия характеръ.— Той замина за Войнягово, кждето имаше свои хора, посветени въ неговата революционна пропаганда, мина на утрото въ женския монастиръ въ Сопотъ, а следъ нѣколко дни отпжтува за Пловдивъ, заедно съ потерята, която бе изпратена отъ тоя градъ по диритѣ му.

Тази случка предадена съ редка точность, както никоя друга случка изъ живота на Левски, читательтъ ще срещне у поета Иванъ Вазовъ, която въ сѫщата форма смѣтаме за нуждно да възпроизведемъ и ние:

„Отъ Пловдивъ нарочно бѣ изпратенъ Кѫрсердара, страшния полски вардачъ Хаджи Исмаилъ ага съ 35 конни войници да разтършува цѣлото Карлово и околнитѣ селища, но да доведе живъ или донесе мъртавъ Левски. Всички пѫтища, ханове и пѫтеки бѣха завардени. Ала следъ всички претърсвания и затвори на невинни хора и многобройни насилия, Исмаилъ ага се отчая, че не хвана царския душманинъ, та си тръгна съ празни рѫце обратно за Пловдивъ. Но средъ пѫтя потерята бѣ срѣщната отъ Карловския търговецъ Грозевъ, който отъ Пловдивъ си отивалъ въ Карлово. Исмаилъ ага се познавалъ съ Грозева, спрелъ го и запушили по една цигара, разменили нѣколко думи, пожелалъ му добъръ пѫть и отминалъ съ конницата си.

На 50 крачки подиръ потерята Грозевъ срѣщналъ нѣкакъвъ си конникъ, българинъ съ потури, съ фесъ, държащъ чадъръ на главата си. Грозевъ безъ да подозира нещо, спокойно отминалъ пѫтника, дори не го погледналъ въ очитѣ. Но той чулъ гласъ:

— Бай Грозевъ, на добъръ часъ! Грозевъ билъ приятель и съчувственикъ на Левски. Той се извърналъ, втренчилъ се въ пѫтника. Що да види! — Василъ Левски! Тръпки го побили по гърба.

— А бе какво правишъ? Бива ли да се излагашъ толкова? Ами че ей сега ще те арестуватъ.

— Не се безпокой; сега пѫтя е най-чистъ. Никой нѣма да се усъмни въ мене. Всъки мисли, че Левски се крие въ миша дупка.

И Левски набързо разправи на Грозева, що е вършила страшната потеря въ Карлово.

— Щомъ потегли Исмаилъ ага съ хората си и азъ потеглихъ съ него, както виждашъ. Ако пѫтувахъ самъ, всѣки стражаръ по пѫтя щѣше да ме спира и разпитва. Сега съмъ спокоенъ.

— Нимà ще влезешъ въ Пловдивъ съ потерята? — запиталъ безпокойно Грозевъ.

— Непременно; дори ще се смеся тамъ съсъ самата потеря. Сбогомъ, че дружината заминава, усмихнато рекълъ Левски, подалъ рѫка и бутналъ коня.

Следъ нѣколко минути Грозевъ, като се изкачилъ на височинката, се обърналъ и видялъ, че при село Чукурлии турцитѣ отседнали и разхождали конетѣ си. Между тѣхъ и единъ българинъ съсъ свитъ въ рѫка чадъръ, развождалъ своя“*).

Но съ тоя „рискъ“ случката не се свършила. Фетваджиевъ билъ откаранъ отъ Карлово въ Пловдивския конакъ и хвърленъ въ затвора. Левски решилъ да го навести и ободри. Преоблеченъ като „европейски франтъ“, заедно съ пловдивския гражданинъ Иванъ Мархолевъ, той влѣзълъ въ затвора, поднесълъ на Фетваджиевъ нѣкакъвъ армаганъ и пакъ станалъ невидимъ . . .

---

*) Този разказъ за пръвъ пѫть се появи въ литературната премия на в. „Прогресъ“ за 1895 г.

Въ Т.-Пазарджикъ Левски е слизалъ у Бр. Консулови и у Иванъ Рѫжанковъ. И тукъ Левски е показвалъ необикновено самообладание и героизмъ, които само сѫ го издигали въ очитѣ на мѣстнитѣ съзаклятници. Иванъ Рѫжанковъ, още живъ, и двамата братя Кунчо и Иванъ К. Куртеви — последния починалъ миналата година, сѫ признавали предъ автора на тия редове верностьта на всички факти, приписвани на Левски за пребиваването му въ Т.-Пазарджикъ, като посещението, което Левски направилъ на мѣстния миралай въ „конака“ тъкмо въ оня моментъ, когато цѣлата полиция била поставена на кракъ, за да бѫде заловенъ царския душманинъ, който споредъ полицейскитѣ донесения, влѣзълъ въ града . . .

Но по-характерна за Левски се явява друга една черта, друга една способность, другъ единъ фактъ.

Още съ първото си пристигане въ Т.-Пазарджикъ, Левски натоварилъ Иванъ Рѫжанковъ и братя Консулови да подбератъ отъ мѣстнитѣ граждани най-способнитѣ за едно съзаклятие и да свикатъ на подходяще мѣсто едно „съвещание“. Между многото поканени, тукъ се мъдрѣлъ и гражданина Кузма Томовъ Шарланджията, отъ протестанско вѣроизповѣдание. Левски пристигналъ въ заседанието и преди да пристѫпи къмъ обичайния за него „церемониалъ“, хвърлилъ изпитателенъ погледъ върху присѫтствующитѣ. „Твоето мѣсто не е тукъ!“ — обърналъ се Апостола къмъ представителя на новата протестанска ересь въ робска

България — бай Кузма Шарланджията. Всички присѫтствующи останали вкаменѣни по мѣстата си и само следъ излизането на бай Кузма, тѣ разбрали отъ обясненията на Левски, че най-опаснитѣ елементи за една революция — това сѫ малодушнитѣ и колебливи елементи, какъвто въ действителность билъ Кузма Шарланджията . . .

Както ще видимъ и по-нататъкъ, само тая черта въ характера на Апостола — да прониква инстинктивно въ душата на лицето, което той за първъ пѫть среща, е държало *дѣлото* далечъ отъ предателството, разбира се, дотолкова, доколкото неговата дума е била слушана . . .

ГЛАВА ТРЕТА

ЛЕВСКИ ИЗВЪНЪ БЪЛГАРИЯ

I.

Първата обиколка на Левски изъ България, която завърши съ успехъ, съвпадна съ едно събитие, което даде излишенъ, но новъ аргументъ въ неговитѣ рѫце противъ една „революционна система“, каквато бѣ *хайдушкото движение*, надраснато отъ условията. Това събитие е — разбиването на четата на Хаджи Димитръ и Стефанъ Караджата на върха Бузлуджа (1868 г.).

Презъ зимата на 1868 г. двамата воеводи взеха мѣрки да организиратъ своята чета и въ това време, когато Левски обикаляше южна България, тя мина Дунава, забележена отъ царската потеря. Не само официалната власть, но и българскитѣ чорбаджии се постараха да представятъ четата за разбойническа банда и да поднесатъ предъ Падишаха вѣрноподанническитѣ си чувства. Въ Русе излизаше в-къ *„Дунавъ“*, редактиранъ отъ българинъ, послушно орѫдие на Султана, който даде пълна свобода на своитѣ писачи, съ ругателни статии. Явиха се позиви, арзавали и др.

съ който се осѫждаше акцията на „вагабонтитѣ“, и недвусмислено се заявяваше, че българския народъ, по-право — българскитѣ чорбаджии, нѣматъ и неможе да иматъ нищо общо съ това дѣло. Враждата между партизанитѣ на революцията и тия на контрареволюцията бѣше неуписуемо голѣма, но предателството, което чорбаджиитѣ отъ Русе (и не само отъ Русе!) извършиха, не бѣше стигнало до такива Херкулесови стълбове, както съ тѣхното „дезавуиране“ подвигътъ на героитѣ на Бузлуджа.

Тази аларма, обаче, която нашитѣ канени и неканени гости дигнаха около появата и поражението на четата, внесе голямъ смутъ и уплаха у населението, което по време обиколката на Левски, едва стѫпяше по пѫтя на *организираната революция*. И за да може читателя самъ да си даде смѣтка за размѣритѣ на тая аларма и за нейнитѣ низки побуждения, ние смѣтаме за нуждно да приведемъ на това мѣсто единъ-два документа, твърде поучителни и за нашето време. Първиятъ отъ тия инъкъ многобройни документи, изхожда отъ „русчускитѣ българи“ отправенъ въвъ видъ на протестъ „къмъ самозвания таенъ български комитетъ въБукурещъ“, който споредъ русчускитѣ чорбаджии, е испратилъ четата. Той гласи:

„*Г-нъ редактове!* Умолявате се да обнародвате въ единъ отъ най-скорошнитѣ броеве на почитаемиявестникъ *Дунавъ* следующия протестъ отъ страна на русчушкитѣ жители съ окрѫжието му заедно.

Отъ нѣколко време, Букурешкия подъ име *Централенъ таенъ български комитетъ*, сбирщина на зломисленици на народа ни хора, дързналъ е да прекара на отсамната страна нѣколко разбойнически чети, съ цель да развалятъ общото спокойствие. — Благодарение, обаче, на Н. В. Мидхадъ Паша, главниятъ вилаетски управитель, който съ естествената си бодрость и съ неуморимитѣ си старания, излови реченитѣ разбойници и ги наказа съответствено съ винитѣ имъ. — Жално е само, че речений комитетъ съ безумнитѣ си постѫпки, стана причина да разплаче толкова чеда, майки и съпрузи. — Нека прочее самозваний Букурешки български централенъ таенъ комитетъ се огледа въ работитѣ си, и да дава ответъ предъ Бога и предъ цѣлия свѣтъ за тази си убийствена за народа ни постѫпка. — Ний пъкъ въ името на Н. И. В. Наший милостивейший и доброжелателний Царь *Султанъ Абдулъ Азиса* и въ името на човѣщината протестираме противъ тоя комитетъ. — *Вѣрноподани на Н. И. Величество Султана* (следватъ подписитѣ)".

Редакцията на сѫщия в. „*Дунавъ*" (бр. 294) публикува отъ себе си една статия, въ която между другото четемъ:

„Въ последния брой на *Дунавъ* ние обявихме по кой начинъ минаха въ отсамната страна разбойницитѣ, които сѫ се събрали въ Влахия и се стараятъ да нарушатъ спокойствието и какъ се притѣсниха отъ редовната войска, гвардията, заптиетата и отъ селскитѣ жители при лозята на Кара-Иса и при корията на Хуршидъ бея, съвременно бѣхме казали, че сѫ 98 души,

„Споредъ изповѣданието на уловенитѣ отъ тѣхъ живи, всичкитѣ били 124 души . . . Въ тия две сражения твърдѣ много отъ разбойницитѣ паднали мъртви и главниятъ располагатель на разбойническитѣ дѣла Стефанъ Тулчалията се улови живъ съ нѣколко още души, а именуемиятъ имъ воененъ предводитель Хаджи Димитръ побѣгналъ отъ тамъ съ останалатѣ си другари, които . . . съ божията помощь, наскоро ще са изловятъ.

„Въ сбиването, което стана 4—5 пѫти съ разбойницитѣ, отъ тѣхъ 70 души сѫ намѣрени мъртви на бойното поле и 10 сѫ уловени живи и ранени, а отъ нашата страна сѫ паднали мъртви 20 души и повече отъ 20 ранени и то по причина, че разбойницитѣ са крияли задъ дърветата и въ обкопитѣ на лозята и стреляли оттамъ . . .

„Н. П. Али бей, Търновскиятъ мютесарифинъ, намѣрилъ са въ сраженията, които станаха съ разбойницитѣ и показалъ една извънредна мѫжественность, самоотвержение и усърдие, за които той заслужава една особена похвала въ юнашкото си отношение.

„Русчушкиятъ комендантинъ на военнитѣ заптиета Яха-ага са нарани въ боя, който стана при корията на Хуршидъ-бея и следъ нѣколко часа умре. Яха-ага бѣше единъ пъргавъ и дързостливъ човѣкъ, който много пѫти е заслужавалъ съ юначеството си да лови и пропѫжда разбойници. Жителитѣ въ нашия градъ са нажалиха, като чуха за смъртьта на Яха-ага“.

Ясно е, че при такова състояние на духоветѣ Левски неможеше да престои въ България и затова той реши да излезе „на почивка“ въ Ромѫния. Впрочемъ, тукъ, въ Ромѫния го викаха и други интереси.

II.

Левски проучи положението въ България и за да се определи формата на бѫдащата революционна организация, трѣбваше да се срещне съ задграничното представителство на революционния народъ въ Букурещъ, съ „корифеитѣ“ на българската революционна мисъль. Тукъ щѣше да намѣри Каравеловъ — който още лежеше въвъ Пещенската тъмница, но освобождението на когото се очакваше, — Д. Ценовичъ — бѫдащия касиеръ на Ц. Р. К., и настоящъ касиеръ на Дружеството „Добродетелна Дружина“, и Христо Ботйовъ, славата на когото се разнасяше изъ Ромѫния и за когото Апостолътъ бѣ слушалъ при обиколката си изъ Стремската долина, и др.

Презъ есеньта Дяконътъ бѣше въ Северна България, посѣти Плѣвенъ и Ловечъ, неговото предполагаемо бѫдаще постоянно седалище и центъръ на революционната пропаганда, следъ

което се отправи за Ромѫния. Въ Т.-Магурели Левски се срещна съ Данаилъ Поповъ. Съ Д. Поповъ Левски нѣмаше сега желание да разрешава голѣмитѣ въпроси за тактическитѣ задачи и организационни форми на българската революция. Положението на Данаилъ Поповъ не му позволяваше да взема участие въ разрешението на тия нѣща, за които бѣха по-приготвени така нареченитѣ „корифеи“. Левски се отби въ Т.-Магурели, за да провери „връзката“, да я закрепи, да ѝ даде нуждннитѣ „инструкции“, да създаде отъ нея единъ апаратъ, който може да действува и по заповѣдь, и по собствена инициатива. По бързата преценка на Апостола, Т.-Магурели трѣбва да служи, като единъ отъ главнитѣ вѫзели между България и Ромѫния, отъ кѫдето могатъ да преминаватъ хора, да се препраща кореспонденция, да се прехвърля орѫжие и т. н. Въ преценката — направена лично отъ Левски, по-късно призната отъ Революционния Комитетъ, нашиятъ човѣкъ не се излѫга . . .

Но той трѣбваше да преследва своята главна цель, а тя бѣ неговата среща съ Каравеловъ и съ Хр. Ботйовъ.

Не дълбокъ въ науката, още слабъ въ историята на революционнитѣ движения, Левски ценѣше високо двамата Прометеевци на нашата революционна мисъль; затова и се запѫти къмъ тяхъ.

Каравеловъ бѣше вече *човѣкъ съ име,* безъ да говоримъ за Раковски, по съчиненията на когото се възпита цѣло едно поколѣние. Както вече знаемъ, „Горски пѫтникъ“ и др. п. бѣха настолни книги за Левски, който ги носѣше въ своя поясъ.

Отъ 1867 г. Каравеловъ излѣзе на общественното поприще съ по-нови идеи отъ тѣзи на Раковски и незабави да привлече, дори да съсредоточи въ личностьта си вниманието на цѣлата революционна емиграция. Възпитанъ въ школата на рускитѣ либерални идеи, Л. Каравеловъ се яви у насъ изразитель на новото капиталистическо и обществено развитие въ България, което имаше за основа интереситѣ на новата търговска и капиталистическа класа вънъ и вътре въ страната, която купнѣеше за политическата власть.

Отъ друга страна, Каравеловъ се ползуваше отъ революционната история на Сърбия, имайки доста явна представа за задачитѣ на българската революция. Затова той схвана и разработи подобре отъ Раковски нейнитѣ организационни форми.

Христо Ботйовъ, по-младъ отъ Раковски и Каравеловъ, но по-даровитъ отъ тѣхъ, новъ въ емиграцията, носѣше много по-нови идеи и отъ тѣзи на Каравеловъ, както за революцията, така сѫщо и за нейнитѣ близки исторически перспективи. Ботйовъ разбираше много добре идеитѣ на Каравелова, съ когото временно ги събра общата сѫдба. Но той не спря на кръстопѫть и до известна степень надрасна учителитѣ си — рускитѣ писатели отъ 60-тѣ години. Младъ, току-що избѣгалъ отъ Русия и България за своитѣ политически

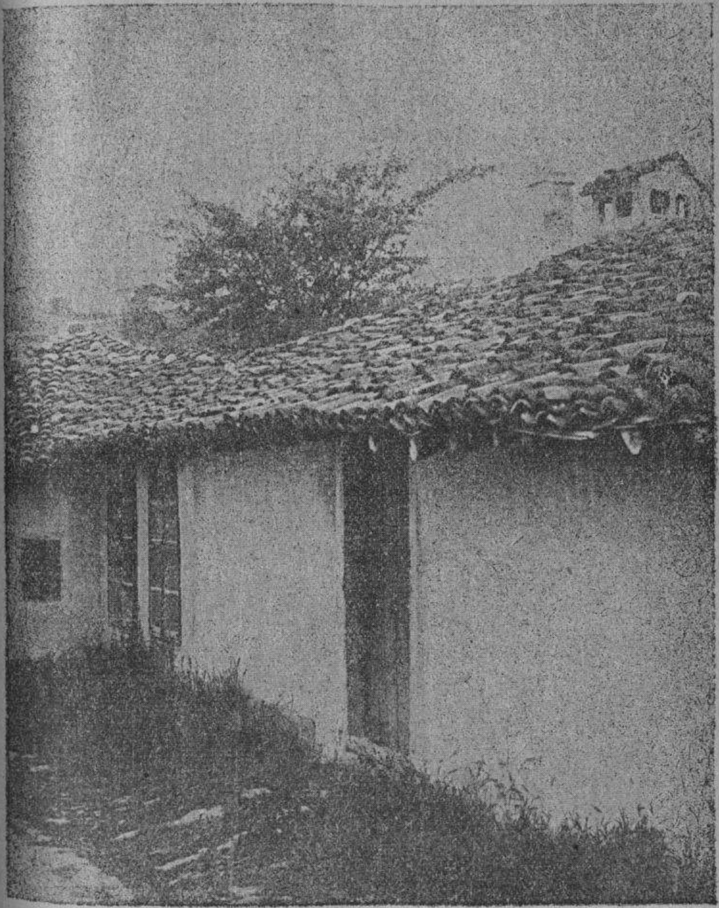

Кѫщата на Данаилъ Поповъ въ Плѣвенъ, кѫдето Левски се криеше и кѫдето той положи основитѣ на Първия Частенъ Революционенъ Комитетъ въ Северна България.

и революционни идеи, безъ широки връзки съ емиграцията, каквато имаше Каравеловъ, Христо Ботйовъ поразяваше свѣта съсъ своитѣ гениални прозрения, съсъ смелитѣ и правдиви умозаключения, до които стигаше неговата необуздана мисъль . . .

Най-напредъ Левски се отправи къмъ Ботйовъ и двамата революционери можаха да се разберать еднажъ за винаги.

III.

Това бѣ въ началото на месецъ Декемврий 1868 година. Напусналъ „родната страна“ не много отдавна, Хр. Ботйовъ познаваше теглото на народа не по зле отъ туку-що пристигналия Левски. Достатѫчно е да си спомнимъ една отъ най-раннитѣ статии на Ботйова — „Народътъ вчера, днесъ и утре“ — публикувана въ в. *„Дума“* (1871 г.) и нѣкои буйни пасажи изъ неговитѣ ранни стихотворения, за да нѣма нужда отъ повече коментарии:

„Мълчи народа!
Глухо и страшно гърмятъ окови,
Не чуй се отъ тѣхъ гласъ за свобода:
Намръщенъ само съ глава той сочи
На сганъ избрана — роякъ скотове,
Въ сюртуци, въ реси и слѣпци съ очи . . .“

Тукъ, въ Букурещъ, Левски потърси *своя братъ* Христо, песочванъ въ нашата историческа литература като *Карловченинъ,* безъ да се спомене, че

тоя „Христо“ е рожденъ братъ на Апостола. Христо Карловчанина временно обитаваше съ Христо Ботйовъ едно „пусто жилище“, „пуста воденица“ около Букурещъ, защото, както е било всѣкога, и за българскитѣ революционери „жилищната криза“ е била на дневенъ редъ още отъ деньтъ на тѣхното закърмване съ първото революционно млѣко. И Дѣдо Паничка, и други нѣкои съвременици преди нѣколко години ни увѣряваха, че една отъ причинитѣ да се срещне Левски съ Ботйовъ презъ Дек. 1868 г. била и тая — да се види Апостола съсъ своя братъ, който сѫщо избягалъ отъ Карлово, прогоненъ отъ чорбаджиитѣ и заптиетата „заради зулумитѣ“ на Дякона и за сѫдбата на когото Апостола не знаялъ нищо. Той, обаче, загиналъ отъ туберкулоза и Левски е заварилъ при Ботйова само... единъ тѫженъ другарски и братски споменъ за своя братъ...

„Запустялата воденица“, обаче, откри своитѣ обятия и за нашия човѣкъ. Временно двамата революционери нощували въ една отъ нейнитѣ одаи и тукъ, въ това пусто и уединено мѣсто, нашитѣ хора откриха единъ-другиму „що мислятъ и що мечтаятъ“.

Левски откри предъ поета всичкия си организаторския гений, твърдата си воля и непреклонното си решение съсъ всички средства да се спечели свободата на народа; Ботйовъ разкри предъ Апостола цѣлата си ерудиция, силата на своята теоритическа подготовка и трезвото схващане задачата на революцията, естеството на нейната организация и на нейнитѣ тактически подстжпи. Двамата революционери постигнаха пълно единодушие по всички въпроси, включително бждащитѣ „форми“ на българската държавна организация, ако народа успѣе съ единъ революционенъ замахъ да счупи веригитѣ и спечели своята свобода. Тази форма неможе да бжде друга, освенъ „демократическата република“ и, както ще видимъ по-нататъкъ, тая република требва да бжде *трудова, народна*, която да *изхожда отъ интереситѣ на трудовия народъ,* безъ краскитѣ на съвременната буржуазна демокрация. Познати са крилатитѣ думи на Левски, когато група Т.-Пазарджишки конспиратори му задали въпроса, слушайки неговото увлекателно слово: „Следъ освобождението на България, кой ще ни бжде царь?“ — на което синътъ на Гина Кунчева отговори: „Ако се биемъ за царе, то и сега си имаме такъвъ въ лицето на Султана. Не за царе се биемъ ние, а за чиста и свята народна република...“

IV.

Идеитѣ за република, идеитѣ на „новото зидание“, по което народитѣ ще градятъ въ бждаще своя животъ, идеи проповѣдвани отъ Ботойвъ, сир. идеитѣ на „млада Франция“, на „млада Русия“, и пр. станаха достжпни на Дякона, и то въ тѣхната конкретн истс [illegible] перспектива.

Въ сжщото това време „Добродетелната дружина“ се разпадна и се основа читалище „Братска любовь“. Христо Ботойвъ намѣри свободна трибуна въ това читалище, кждето нашитѣ хора пренесоха и своитѣ ятаци, напускайки „запустялата воденица“. Въ салона на „Братска любовь“ Ботйовъ държеше редовно сказки по политически и социални въпроси, и при тия сказки, въ които критиката бѣше свободна, Ботойвъ не срещна нито единъ сериозенъ противникъ. Школата, която мина въ „запустялата воденица“, Левски продължи въ „Братска любовь“. Поставено началото на политическото му развитие въ 1862 год., Левски завърши курсътъ на своята теоритическа подготовка въ Букурещъ въ по-малко време, отколкото е нуждно, за да може човѣкъ да прочете надрънканитѣ глупости за него и за Хр. Ботйовъ отъ българскитѣ „историци“...

Но, както знаемъ, Хр. Ботйовъ бѣ повиканъ другаде, той трѣбаше да напусне и напусна Букурещъ, кждето остана за известно време Левски въ ожидание за Каравелова.

Л. Каравеловъ престоя въ Пещенската тъмница до началото на Януарий 1869 г. и презъ Май сжщата година се пресели въ Букурещъ, преследванъ отъ сръбското правителство.

Въ Букурещъ Каравеловъ намѣри емиграцията — слабо засегната отъ агитацията на Ботйовъ — въ пълно разложение. Комитетътъ на „старитѣ“, начело на който стоеше Иванъ Касабовъ, бѣше на разпадане, тъй като съсъ *знаменития мемоаръ* този комитетъ отдавна бѣ изигралъ своята историческа роля. Действително, и въ 1868 г. нему се приписваше четата на Хаджи Димитъръ, но безпоренъ фактъ е, че това бѣше една интрига на времето. —

Освенъ това, в. „Народность“, политическия органъ на Комитета, сѫщо бѣ въ упадъкъ. Българската революционна журналистика, като че бѣ овдовѣла,— тя нѣмаше свой представителъ. „Дунавски Лебедъ“ и „Бѫдаще“ отдавна загинаха, а надъ гроба на тѣхния неуморимъ редакторъ никнѣше вече пѫрвата трева. „Дунавската Зора“ на Д. П. Войниковъ нѣмаше претенцията да представлява революционната бѫлгарска журналистика, въпреки сътрудничеството въ нея на Христо Ботйовъ, впрочемъ случайно и несигурно.

На сцената изпъкна Каравеловъ, както казахме, очакванъ отъ В. Левски. Каравеловъ имаше *властьта* надъ емиграцията, а съсъ своето мѫченичество въ Пещенската тъмница, тая власть се удвои. Дошелъ въ Букурещъ, всичко здраво и характерно се приближи къмъ него.

Срещата, която той има съ Апостола, наложи на последния една втора обиколка изъ България, следъ която Каравеловъ съсъ своитѣ по-близки другари решиха основаването на *I-вия Български Централенъ Революционенъ Комитетъ.*

V.

Въ края на Ноемврий, Левски завърши своята *втора обиколка*, провѣри „връзкитѣ“ и „ятацитѣ“, оставени отъ първата обиколка, и съ пресни впечатления се завърна въ Букурещъ. Излишно ще бѫде да повествуваме подвизитѣ на нашия герой при тая втора обиколка: — било че се предаватъ точно или съсъ известни преувеличения, тия подвизи сѫ характерни за неговата личность и за неговата тактика, — искамъ да кажа — за неговото революционно дѣло, тъй като тактиката при дадени обстоятелства прави цѣло едно революционно дѣло . . . Важно е да се отбележи значителния и отъ историческо значение фактъ, че старитѣ „връзки“ Левски развърна въ мѣстни революционни комитети и че навсѣкѫде той наблюдава единъ повишенъ интересъ къмъ дѣлото на революцията, за да се види, че следъ тая обиколка, Левски ще се завърне въ Влашката столица *съ единъ активъ.*

Прочее, въ началото на м. Декемврий 1869 г., нѣколко дни следъ излизането на в. „Свобода“, стана новото съвещание между Левски, Каравеловъ, Д. Ценовичъ, Кирякъ Цанковъ и др. Споредъ нѣкои, на това съвещание присѫтствували Димитръ Общи и Ангелъ Кѫнчевъ, съобщението за тая дата изглежда да е малко правдоподобно.

На това съвещание се поставиха *формално* основитѣ на Ц. Р. К. и се предложи отъ Левски изработения отъ него „Уставо-проектъ“ за удобрение.

Каравеловъ бѣше единъ автократиченъ характеръ, когато Левски, може би съ много по-силна воля и съ по-здравъ революционенъ темпераментъ отъ него, държеше сметка за „демократическитѣ“ чувства на „революционния материалъ“, съ който той имаше работа.

Затова, въпреки обстоятелството, че „Уставо-проекта“ бѣ приетъ на това пѫрво заседание така, както го предложи Левски, съ незначителни поправки отъ Каравеловъ и отъ цѣлото съвещание, Левски наложи да бѫде поднесенъ и на формалното удобрение предъ мѣстнитѣ революционни комитети въ Бѫлгария, начало на които се положи при последната обиколка на Апостола.

Основната идея, която характеризира този „Проекто-Уставъ“ е, че освобождението на българския народъ, трѣбва да бѫде негово собствено дѣло.

За да се постигне тая основна и главна цель, „Уставо-проекта“ предвиждаше една организация централистична съ клонове във всѣки градъ и паланка, свързани идейно и организационно, и подчинени на единъ *центъръ* съсъ седалище „всѣкѫде и никѫде“. Този центъръ става „*Привременно Българско Правителство*“.

Тъй като „Проекто-Устава“, работенъ отъ Левски, представлява голѣмъ исторически интересъ, ние се виждаме принудени да го дадемъ на това мѣсто изцѣло: —

УСТАВОПРОЕКТЪ.

ЗА СЪБРАНІЯТА ВЪОБЩЕ.

Сичкити членове на комитета са въ събранiята равноправни.

Събранiята щѫ ставатъ редовно и въ неделѭтѫ два пѫти, въ нужда и почесто. Решенiята въ събранiята щѫ ставатъ по вишегласiе, което Председательтъ подиръ нужните разискванiя обевява. Решѣнiята щѫ носатъ комитетскiятъ печятъ, безъ него, ни сѫ припознати.

Писма до Ц. Ком. както и отъ него до вънкашните чясни комитети, щѫ сѫ прiематъ и испровождатъ само чрѣзъ едно лице, което Ц. Ком. ще назначи. Никой отъ чястните комитети нѣма да знай де е Ц. Ком. и кои лица гу съставляватъ.

I

Устройство.

За да може комитетатъ по-лесно да нареди работите и приготви революцiята, състави въ градищата съ околните имъ села чясни р. Б. комитети.

За да може по добре да наглѣдва работите на чясните комитети, и да извършява наказанiята на престѫпниците на закона нареди тайна полицiя.

А за да можѭтъ да бѫдѫтъ и съобщенiята между него, и чястнити Комитети по сигорни нареди революционерна тайна поща.

II

Пари.

Съ пари ще са снабдява Ц. Б. р. к. самъ или чрѣзъ чясните комитети на начинъ, когото той, съ съгласіето на чясніятъ к. за най добре намѣри.

III

Хора.

Съ хора, било за Войводи, пощари, полиціени, или пжкъ за дѣйствующъ на първи позивъ войници, ще са снабдява Ц. Р. Б. К. или направо или, чрѣзъ другите чясни комитети, по наредбата, която той ще имъ даде.

IV

Оржжіе и други Бойни потреби.

Съ оржжіе ще са снабдява Ц. Р. Б. К. самъ, като проводи понапредъ хора учени които разумяватъ отъ оржжіе да го преглѣдатъ.

Чясните Български Революционарни Комитети.

Сякой градъ съ околните си села съставлява чястенъ Б. Р. К., който са управлява тжй сжщо както и централніятъ.

Сякой чястенъ Б. Р. К. са допитва и отъ правя писмата си до Ц. Комитетъ, подъ когото направо и зависи.

Сички писма и решеніята отъ чястніятъ Б. Р. Комитетъ, до Централніятъ ще са управятъ пакъ

чрѣзъ едно тайно лице, което чясніятъ комитетъ ще си назначи.

Както члѣновете на Ц. Ком. ни сж никому извѣсни, тжй сжщо и члѣновете на чясніятъ Ком. сж тайни.

Само по едно лице отъ чясните комитети е извѣсно на Ц. Комитетъ.

За вслучай ако лицето, назначено отъ чясніятъ Комитетъ, чрѣзъ което ставатъ сношеніята на Комитетите падне въ неприятелски ржцѣ.

Длъжностьта на чясните Б. Р. Комитети.

Чясните Б. Р. Комитети сж длъжни да съобщаватъ на Ц. Комитетъ:

1) Отъ колко села са състои околностьтж имъ.

2) Въ кое село колко хора има, и отъ каква са народность, и по колко отъ сяка народность.

3) Колко има Български юнаци способни да носіжтъ оржжие, и колко са готови за първи позивъ.

4) Колко оржжіе иматъ и какво е.

5) Дали иматъ въ околностьтж си способни хора за Войводи, и де са намиратъ.

6) Колко може да са збере въ нужно време жито, увесъ, ичмикъ, сино, слама, и други потреби, за храна на животните.

7) Колко може да има волови, крави, коніе, овци, и др.

8) Колко іѫхѫрѫ и по за колко животни, и др. подобни, които ще имса назначіѫтъ отъ Ц. Комитетъ.

Тайната Полиція.

Тайната полиція зависи и е подъ заповѣдтѫ само на Ц. Комитетъ.

НАРЕДА

НА РАБОТНИЦИТЕ ЗА ОСВОБОЖДЕНІЕТО НА БЪЛГАРСКІЯТЪ НАРОДЪ.

Подбуда и Цѣль.

Подбуда. Тиранството, безчеловѣщината, и самата държявна система на Турското Правителство на Балканскіятъ Полуостровъ; Цель. — съ една обща ревулуція да са направи коренно преобразуваніе на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да са замени съ демократска република. [Народно-управление] на сѫщото това място, което сѫ нашите предеди съ силата на орѫжіето и съ своіѫта свята кръвъ отъ купили, въ което днесъ безчеловѣчно беснеіѫтъ турски кесаджій и еничери, и въ което владей правото на силата, да са подигни храмъ на истината и правата свобода, и Турскіятъ чіорбаджалѫкъ да даде място на съгласіето, Братството и съвършенното ра-

венство. между всичкити народностьти, Българи, Турци, Евреи, и пр. щѫтъ бѫдѫтъ равноправни въ сяко отношеніе, било въ вярѫ, било въ народность, било въ гражданско отношеніе, било въ каквото било, всичко щѫть спадатъ подъ единъ общъ законъ, който по вишегласіето отъ всичкити народностьти ще са избере.

За извършюваніето на таквази революція нужни сѫ: 1) урежданіе, 2) пари, 3) хора, 4) орѫжіе и други Бойни потрѣби.

За да са приготвятъ всичкити тези, и да ся извърши самата революція, наредиха са хора, избрани по съгласіето на по голямата чясть на Б. Народъ, и съставиха Централенъ Български революционеренъ Комитетъ.

Централніятъ Български Ревулуционеренъ Комитетъ.

Пребиваніето на Ц. Б. Р. Комитетъ е въ Българско, но именно въ кой градъ е нѣма да се знае — На сякаде и нійде.

Б. Ц. Р. Комитетъ са състои отъ единъ председатель, и единъ подпредседатель, единъ писаръ, и единъ помощникъ, единъ касіеринъ, иіоще седемъ члена, между които е и единъ попъ.

Председателятъ, писаратъ, и тѣхните помощници, и касиеринатъ са избиратъ отъ членовете на Комитетатъ въ нужда щѫтсѫ проминяватъ отъ сѫщите и ще бѫдѫтъ подъ надзора имъ.

Длъжностьта на Председателятъ.

1. Да отваря и затваря заседанiята.
2. Въ нужно времѣ да свиква изъ вънъ редни събранiя.
3. Да варди и одържж редъ на разискванiта и гласоподаванiята въ заседанiята.
4. Да въвежда въ работа решенiята на заседанiята.
5. Да води надзоръ на подпредседателятъ, писарите, и касiератъ въ изпълняванiето на длъжностите имъ.
6. Въ гласоподаванiята щж дава само единъ гласъ, въ случай, когато и на двѣте стърни гласоподаванiята са равни може, да даде iоще единъ.

Длъжностьта на Подпредседателятъ.

1. Ще помага на председателятъ въ извършването на Длъжностите му.
2. Въ времѣ на отсждствiето Председателово, ще го заменява въ службата му.

Длъжностъта на Касiера.

1. Ще прiйма пари отъ чясните Б. Р. Комитети, и отъ други мѣста, на срѣщу които ще дава расписки подъ нумера, ще ги записва въ Касiерската книга, ще явява за тяхъ и на комитета за да са запишiжтъ и въ главната Комитетска книга.

2. Ще издава пари по рѣшенiето ни комитета, на сякжде, и за сичко.

Тайна Полицiя.

Никой отъ чясните Комитети нѣма да знай отъ кои лица тя състои.

Броiж на членовете е неизвестенъ, Ц. Комитетъ го определява споредъ потребите.

Членовете на тайната полицiя сж разпржснати по сичкитѣ градища.

Сякой отъ члѣновете на тяйната полицiя познава революционернитѣ работници въ града, въ когото е определенъ чрѣзъ единъ знакъ, който му е съобщенъ отъ Ц. Комитетъ.

Длъжностьта на тайната полицiя.

1) Да наглѣдва тайно дѣлата не ревулуционарнитѣ работници въ града си и да ги съобщава на Ц. Комитетъ.

2) Да опитва и да са увѣрява въ точност-тж и вѣрность-тж на тайната полилiя.

3) Да шпионира турскитѣ шпиони, и да предирва стжпкж по стжпкж дѣлата на турската полицiя, и да ги сжобщава направо на Ц. Ком.

4) Да е извършителна власть на Ц. К. т. е. да наказва пристжпниците на закона, споредъ заповѣдтж на Ц. Ком.

Смъртните наказанія ще се извършиватъ тайно но ако обстоятелствата не дозволяватъ, ще са извършяватъ на явни мѣста и срѣдъ пладнѭ.

Споразуменіята на полиціята съ Ц. Ком. ще ставатъ само чрѣзъ единъ чіовѣкъ, когото Ц. Ком. е назначилъ, и който въ сжщото времѣ е управитель на другите членове на полиціята въ града.

Членовете на полиціята трябва да са хора избрани, юнаци, решителни, вѣрни и постоянни.

Наказаніята ще извършватъ онези членове на тайната полиція, на които падне жребе, и които са намиратъ въ града, дето ще са извърши наказанieто.

Тайната поща.

Тайната поща зависи и се управлява отъ Ц. Комитетъ.

Броя на членовете на Т. поща не е опредѣленъ, ще са увеличяватъ или умаляватъ споредъ потребити.

Членъ отъ тайната поща нѣма да познава повѣче отъ четирма или петима отъ своите другари.

Разнасяніето на писма, решенія, или други съобщения щѫ се съобщаватъ отъ лице на лице съ нужните лозинги — никакъ на право.

Какъ щѫ сѫ пріематъ нови революционарни работници.

Сякой който иска да учиствува въ вѣликото дѣло на народното ни освобожденіе, трябa да се

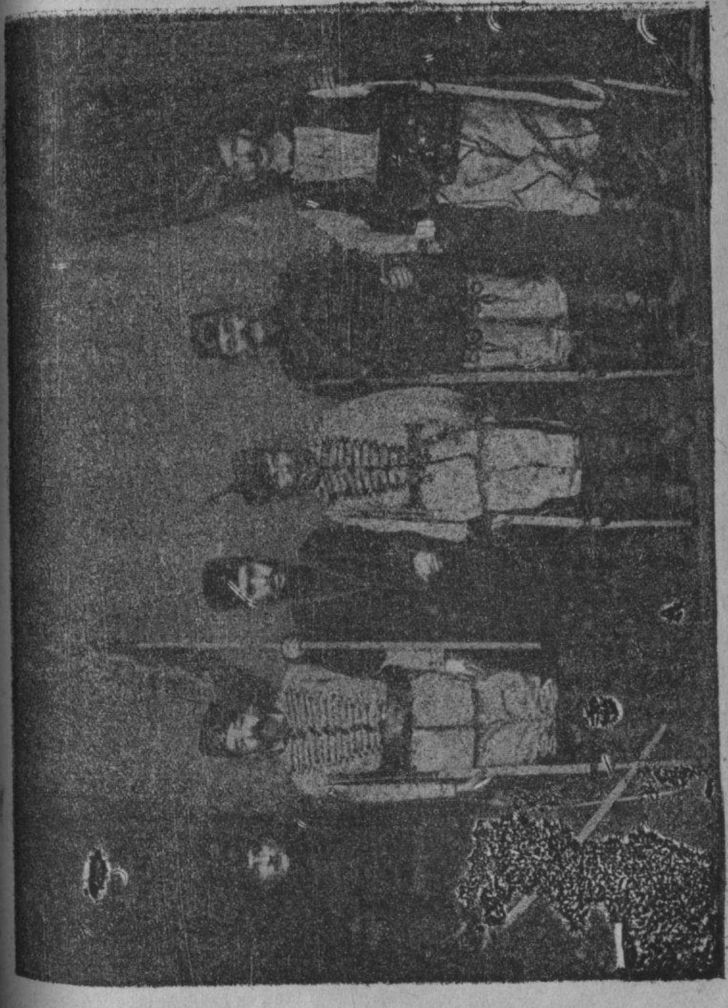

Дяконътъ, като знаменосецъ съ група хайдути.

яви съ времѣ, за да не кажи подиръ че желаль да работи нъ нямалъ случяй.

Ако нѣкой поканенъ, отъ Ц. К. да земе участіе въ работите ни, се откаже, тряба да изложи писменно причините и основанията, на които се отказва, и условіята подъ които би пріелъ.

Който иска да земе участіе въ работите ни, тряба да има припоржка отъ някого отъ познатите до нѣкой революционерній работникъ.

Когато са припоржчіж на нѣкого отъ работниците нѣкой вънкашенъ чіовѣкъ, тряба понапредъ да го изпита: кой е, отъ де иде, какво иска, какви му са мислите, и др. па да яви за сичките тези на Ц. Ко. като прибави іоще и добръ описъ на физиономіята му, и въобщи на сичкити му свойства характеристични, а пжкъ нѣка да го задьржи доде пріеме отговоръ отъ комите(та).

Когато са яви на Комитета, че нѣкой си е проводенъ отъ нѣкой дружество или отъ нѣкого за нѣкакво си споразумѣніе съ комитетатъ, то той тряба да яви на тайната полиція да го испита, а пжкъ въ сжщото времѣ да са увѣри самъ, или писменно или усно, отъ чіовѣкатъ, когото нарочно тряба да проводи до онезъ които са го най напредъ препоржчяли, или право до оногосъ, отъ когото казва чіе билъ проводень.

Когато Комитетатса увѣри че проводеніятъ или препоржчяніятъ чіовѣкъ е чистъ, влиза съ него въ споразуменіе посрѣдствомъ едного, когото той самъ сіе отредилъ.

За пріемваніето на Войводите и тѣхните длъжность-ти.

Войводите сж пріематъ по гореизложеніятъ начинъ. Когато нѣкой Войвода са яви на Ц. К. и поиска да бжде пріетъ, тряба по на предъ да положи испитъ отъ нужните военни науки предъ комисията военна, която Ц. К. ще нареди, и споредъ знаніето ще застжпи и приличното място. — Безъ испитъ ніе пріетъ никой.

Длъжностите на Войводите сж: да пригледатъ позиційте, да избиржтъ и определіжтъ бранителни точки, и да направатъ нужните Фортофикаторни планови за окреплѣніето имъ, да назначжтъ опирационите, комуникационните линій, да направятъ планъ за революціята да приготватъ нужніятъ военъ законъ, и най подиръ, да вдигнатъ народните Баираци и да прогласіжтъ народната Свобода и Балканската република.

За секиго въобще.

Сякой отъ члѣновете на ревўлуционарните работници, билъ кой билъ, тряба да знай самъ, и да вържи въ сърцето си това, щото му е повѣрено.

Не трѣба да казва, нито да загатва за таквисъ работи на любовнице, на жена и пр. само най искренніят си пріятель може да позагатва нѣща, та кога се увѣри, че и той желае заедно съ него да дели щастіе на Бойното полѣ, може да го пріемне като извѣсти предварително, чясніятъ комитетъ, подъ когото зависи.

Ако нѣкой отъ революционарите падне въ някоіѫ нужда, сякой отъ другарите му (разумява са сичките други револуционари) е длъженъ на показаніят му знакъ да му помогни.

Ако са появи някой непознатъ чіовѣкъ, та поиска въ Името на Ц. К. да Буни Народътъ, или други подобни, макарь той ималъ нужніятъ знакъ (може би откраднатъ или съ силата на орѫжіето испитанъ).

Въ такъвъ случяй тряба да се яви на Ц. К. и да са прислѣдва, па ако може и да се улови, отъ тайната полиція.

Ако са случи чи лозинката падни въ непріятелски рѫце, тряба поскоро да се яви на Ц. К. да іѫ промени.

Ако някой тайно или на други начинъ са научи чи непріятелите кроіѫтъ нѣщо тайно, тряба изведнѫжъ да яви на Ц. К., па ако може и на другите чясни Комитети.

Наказателенъ законъ.

§ 1) Ако някой, билъ Войвода, билъ членъ на комитета, билъ вънкашенъ, билъ кой билъ, дрьзне да издаде нещо на непріятелятъ ни ще се накаже съ смърть.

§ 2) Ако някой отъ вліятелните Българи, или войвода, подкупенъ отъ чуждо Правителство, или отъ друго чясно лице, поиска да ни пречи въ работите, подъ какъвто начинъ и да било, такъвъ ще са счита за непріятель, и ще са наказва съ смърть.

§ 3) Ако някой призрѣ и отхвърли предначъртаната държавна система „демократска република“ и състави партій за деспотско-тиранска или конституционна система, то и таквизи ще са считатъ за непріятели на отѣчеството ни, и ще са наказватъ съ смърть.

§ 4) Ако някой не припознай Централніятъ революционеренъ Български Комитетъ, и поиска да са упита по своіѫ глава да подигне Бунтъ, то за пръвъ пѫть ще му се кажи, но ако и то нипомогни ще са накаже съ смърть.

§ 5) Ако някой отъ членовете на Тайната полиція са откаже да извърши по заповѣдта на комитета някое си наказаніе, ще са накаже съ смърть.

§ 6) Ако някой въ піянство искаже нѣщо отъ Тайната, за пръвъ пѫть ще му са напомни, повторомъ ще са отстрани отъ работата ни.

§ 7) Ако някой отъ служящите, като предсѣдателятъ, и др. поиска да злоупотреби съ служ(еб)ната власть, за първъ пѫть ще се лиши отъ служба; повторомъ ще са извади съвсемъ, като са по напредъ подпиши за грѣшката си, и да іѫ поднесе писменно на Комитета; ако и така не испълни, ще са накаже съ смърть.

Нужно Проглашеніе.

Централніятъ Български Революционаренъ Комитетъ, въ Имѣто на сичките онѣзи които сж го избрали упълномощили основанъ на своіжтж тайна полиція и съ силата на нейното оржжіе проглашява:

I. Никой отъ Българските Войводи или чіорбаджій нѣма право да представлява Българскіятъ народъ предъ другите народностьти, и да прави съ тяхъ уговорки безъ знаніето на Ц. Ко.

II. Никой няма право да съставлява други революционерни Комитети безъ знаніето на Ц. Ко.

III. Никой няма право да издава революционерни прокламацій, и да Буни народа безъ знаніето на Ц. Комитетъ.

Забелѣжка.

Тоіж законъ ще трае до захващаніето на революціята. — Щомъ грьмне първата пушка важностьта му пада, и ще влѣзе въ дѣйствіе новъ военъ законь, когото Войводите съ съгласіето на Ц. Комитетъ, нареждатъ.

VI.

Годината 1870 възложи на Апостола една тежка и отговорна работа. Следъ приключване заседанията въ Букурещъ, Левски посети нѣколко погранични града въ Ромжния, въ които имаше основани революционни комитети и се опжти презъ Цариградъ за България.

Всичката работа на Левски разпадна сега на нѣколко глави: организация, дисциплина, средства, унищожаване съ огънь и мечъ противницитѣ на революцията, и пропаганда на „святитѣ начала“ на тая революция. Върху него сжщо така падна тежката и отговорна длъжность да се справя съ *мъчнотийтѣ* на положението въ дадена мѣстность, както и още по-тежката и отговорна длъжность да посочва *отговорнитѣ ржководители.*

Доколкото неговата дума се взимаше подъ внимание, Левски не се излжга нито въ единъ случай, него неможаха да съблазнятъ нито *събитията*, които се развиваха съсъ свѣткавична бързина, нито *лицата*, каквото положение и да заемаха тѣ *въвъ или извънъ* организацията.

Но върху тази страна отъ революционната дейность на Апостола ние има да кажемъ на читателя въ резюме следното.

До *катастрофата* на комитетското дѣло презъ есеньта 1872 г., Левски излиза нѣколко пжти извънъ България за твърде кратко време, не толкова за работа, колкото да опресни своитѣ сили и знания. Тъй като връщането му въ България по единъ и сжщи пжть, бѣ съпроводено съ опасности, Левски се завърна въ България презъ Цариградъ (1870 г.). Въ столицата на Султанитѣ, Апостола се срещна съсъ Стефанъ Иличъ отъ Т.-Пазарджикъ и др. обаче, тая среща съвсемъ не е имала романтичния характеръ, който единъ и на бога недрагъ националистъ се помжчи да й предаде съ очевидното намерение да припише по-голѣмо значение при тая среща на своята собствена личность*). Въ Цариградъ презъ 70-тѣ години се бѣ събрала най-консервативната часть на българската интелигенция, която питаеше силна, класова умраза къмъ революционеритѣ отъ Букурещъ. Левски знаеше това. Но ако той посети столицата на Падишаха, това той направи съ двойното намерение — да изтръгне отъ мѣстнитѣ еснафи и чорбаджии материална помощь за революцията и второ — да може на пжтъ за Ю. България, да посети едновременно съ това Одринъ, Люлебургазъ, Свиленградъ и др.

Консервативната и контрареволюционна еснафщина въ Цариградъ, никакъ не разбра Апостола. Тя искаше и пледираше каузата на „мирното развитие“, ржководена отъ едритѣ търговци въ Балъ-Капанъ и др., тя гледаше своя „геченмекъ“, своето удоволствие и печалби, и интереситѣ й къмъ „националното дѣло“ стигаха най-много до брадата

---

*) Вж. размазнитѣ на Д-ръ Стамболски въ сп. „Духовна Пробуда“ кн. 7 и 8.

на нѣкой владика. Въ разрешението на „черковния въпросъ“ Тжпчилещовци, Балабановци и всички други „синигери“ на българската мисъль, както ги подиграваше Хр. Ботйовъ, виждаха цѣлото спасение на „народа“. Застанали на такова становище, подобно на русчушкитѣ чорбаджии, орждия на Мидхатъ-паша, и тѣ като тѣхъ се отнасяха враждебно къмъ всѣка революционна акция. Въ присжтствието на Дяконъ Левски, групата, която бѣ събрана на „съвещание“, не се отнесе тъй враждебно, както се предполагаше. Неговиятъ революционенъ ореолъ и неговото лично присжтствие правѣха невъзможна „демонстрацията“ на търговцитѣ отъ Баламукъ и Балъ-Капанъ. Но тя не закъснѣ. Цариградскитѣ „кютюци“ не дадоха бързъ отговоръ; като практични хора, тѣ оставиха въпроса висящъ, докато си помислятъ и решатъ. Въпреки настояванията на единствения съчувственикъ на Левски — Стефанъ Илича, „решението“ е било отрицателно и съобщено на Левски едва следъ неговото заминаване отъ Цариградъ.

Така се „отсрамиха“ „цариградскитѣ българи“ предъ Дякона, предъ революцията, предъ върховната воля на изтерзания, български трудящъ се народъ. . .

Но, ако „мисията“ на Левски въ тая си часть удари о́ камъкъ, той разреши сполучливо втората часть на тая „мисия“ — посещението на нѣколко града въ източна Тракия, въ които хвърли семето на бунта и съ присжтствието си подигна духа у мѣстното българско население.

VII.

Неуспѣхътъ предъ чорбаджиитѣ въ Цариградъ не отчая Апостола. Карловскиятъ опитъ, поведението на русчушкитѣ и търновски чорбаджии по аферата съ четата на Хаджи Димитра, тѣхното предателство предъ правителството, съюзътъ имъ съ властьта, откритата вражда къмъ хората на дѣлото — факти известни на нашия човѣкъ — го бѣха убедили, че чорбаджийската каста нѣма да даде нищо на революцията, но че затова пъкъ тя ще трѣбва да се обезвреди. Чорбаджиитѣ бѣха обявени извънъ законитѣ на революцията и третирани на равна нога съ предателитѣ и продажницитѣ. Въ България Левски ги наказваше съсъ смърть, въ чужбина — тѣ носѣха знака на всеобщето презрение. Затова има нѣколко саморжчни документа отъ нашия Апостолъ, нѣкои отъ които заслужава да бждатъ цитирани.

Въ единъ документъ, адресиранъ лично до единъ софийски чорбаджия, четемъ:

„Приносящиятъ е човѣкъ нашъ, който са испраща направо до Васъ да му дадете всичкитѣ си бележки (отговоръ) на долнитѣ питания. — Байо! Всичкитѣ станали работи въ вашиятъ градъ отъ Правителството Турско, върху нашитѣ хора! Причината си билъ ти! Така казватъ мнозина и нарочно хора сме изпращале преди тая случка, за да Ви видатъ какъ стоите въ нашитѣ работи, които потвърдяватъ, че Вие сте казале предъ Пашата, какво въ София сжществувало К-тъ . . . За таквосъ предателство, ако и да ми са казвале нашитѣ чисти хора, но пакъ нисъмъ имъ повѣрвалъ за да не би биле излжгани . . . Вамъ за сега не остава друго нищо, а точно да дадете уписание на приносящиятъ за сичкитѣ станали работи . . . Най-напредъ кой кого е предалъ, кому какъвъ е билъ инстиндакатъ, именно затворенитѣ кои са, отъ де са, подъ какъвъ затворъ са и сждбата имъ за какво сочи! . . . Действията на тая работа точно да опишите отъ първия день до сега. Писменно за всичко ще дадете на приносящия, но това писмо Ваше трѣбва да му го дадете извънъ градътъ, като излѣзе да си върви. Сичко това по чиста съвесть трѣбва да направишъ, защото на признателниятъ донейде са упрощава, ако той въ незнайнство извършилъ. Ако са докаже, че ти излѣзешъ чистъ, тогава ще земашъ и давашъ за понататъкъ отъ онова мѣсто, отъ дето ти сме дале червената книжка (устава).

„Азъ съмъ, който Ви са бехъ представилъ въ турски дрехи у Васъ въ сжбота, съ печатано писмо къмъ Васъ.

„П. П. Отъ противната твоя страна (х. Ману), за когото казвашъ, че билъ черна душа, днесъ мнозина потвърдяватъ за него, че билъ добъръ човѣкъ, и народенъ, а отъ Васъ са боятъ за да ни го предадете! Кажи ми за по-нататака сега".

„В. Л-ский (В. Левски)".

Ст. Зимовъ предава „срещата" на Левски съ единъ търновски чорбаджия, Стефанъ Карагйозовъ, който не само не е давалъ „счупена пара" помощь за Комитета, но е държалъ и единъ явно враждебенъ езикъ къмъ него. Презъ окт. 1871 г. Левски се преоблича въ попски дрехи и се вмъкналъ въ палатитѣ на Карагйозова:

„— Тукъ ли е чорбаджи Стефанаки?

„— Тука.

„— Кажете му, че искамъ да се видя съ него; дошълъ съмъ отъ Стара-Загора; нося му много здраве отъ Хаджи Господина.

„— Заповядайте светиня ви! — се обадилъ Стефанаки.

„Светиня му и „големецътъ на деня" влѣзли въ кабинетната стаичка на Стефанаки Челеби. Попътъ притворилъ вратата.

„— Додохъ да събера вересиитѣ си.

„— Какви вересии?

„— Писмата четохте, нали?

„— Какви писма?

„— Ония, що са напечатани на цигарева книга!

„Камата лъснала въ мѫжката рѫка на Дякона Левски. Стефанаки замръзналъ на мѣстото си".

Но погрѣшно е да се мисли, че Левски е произнасялъ „присѫди" безразборно. Преди да провѣри лично обвиненията, приписвани и на най-отявления

врагъ на Комитета и революцията, Дяконътъ почти никога не е пристѫпялъ къмъ наказание или другъ видъ репресия. Левски въ редки, много редки случаи, се е довѣрявалъ и на най-квалифициранитѣ представители на Б. Ц. Р. К.: само неговото лично участие и контролъ, е отстранявало грѣшки възможни въ едно дѣло, въ което понѣкога личнитѣ страсти замѣстватъ здравия разумъ.

За доказателство ние можемъ да изнесемъ на това мѣсто следния фактъ. —

Единъ отъ известнитѣ и видни чорбаджии въ Т.-Пазарджикъ презъ 70-тѣ години е билъ чорбаджи Велчо. Като всѣки чорбаджия, чорбаджи Велчо е ималъ достѫпъ въ „конака" и много пѫти думата му е оказвала влияние върху решенията на „хюкюмата". До ушитѣ на М. Р. К. стигнала мълвата, че чорбаджи Велчо е „лошъ човѣкъ", че той предава „работницитѣ" и е една опастность за дѣлото. М. Р. К. намислилъ да наложи наказание на въпросния чорбаджия, каквото въ такъвъ случай предвижда „революционния законъ". На това мнение на Комитета единственъ се противопоставилъ Левски само затова, защото той лично поискалъ да провѣри, доколко обвиненията противъ чорбаджи Велча почиватъ на здрави основи.

Тази провѣрка Левски извършилъ по единъ оригиналенъ начинъ.

Той нарежда „изследването" на чорбаджи Велча да стане въвъ собствената му кѫща—единъ „конакъ", отъ който и днесъ има остатъци въ Т.-

Пазарджикъ, следъ като далъ на революционната следствена власть най-подробенъ въпросникъ, на който мѣстния чорбаджия е билъ длъженъ да отговори. Единъ часъ преди „истиндакта“, обаче, и безъ нѣкой да се досети или забележи това, Левски се промъкналъ изъ нѣкѫде въ кѫщата на чорбаджи Велча, влѣзълъ и се скрилъ въ „юклуцитѣ“ на сѫщата стая, въ която ще става следствието.

Следствието започнало и било на привършване, когато Вас. Левски изкочилъ изъ „юклука“ и обявилъ *пълната невинность* на чорбаджи Велча, като непричастенъ въ деянията, които му били тенденциозно и съ зла умисъль приписани. Отъ тая оправдателна присѫда нататъкъ, чорбаджи Велчо станалъ за всички „добъръ човѣкъ“.

Но, както всѣки се досѣща, случаятъ на чорбаджи Велча е единиченъ: — съ него неможе да се покрие враждебното поведение на цѣла една каста, която понѣкога умишлено се е мѫчила да заприщи пѫтя на революционното движение. За това ние имаме свидетелството и на такъвъ консервативенъ повествователь — самъ отъ чорбаджийско потекло, — като Юрд. П. Тодоровъ, който въ своитѣ „Въспоминания по възстанията въ Търновския санджакъ“, признава престѫпното отношение на еленскитѣ чорбаджии къмъ революционната организация и нейнитѣ дейци. Познатъ е факта, споменатъ и отъ тоя авторъ, че враждебното поведение на чорбаджиитѣ въ Елена къмъ революционеритѣ е подигнало буря отъ негодувание у тѣзи

последнитѣ, които сѫ изпратили срещу тѣхъ и една въорѫжена чета. Освенъ това на времето е била твърде позната „Песеньта на еленскитѣ чорбаджии“, въ която се срещатъ редове, като тия:

„Махнете се, идете си
Смутители народни,
Подъ турцитѣ добре сме ний,
Не щемъ да сме свободни . . .“.

Жестокостьта, съ която Революционния Комитетъ и частно Левски сѫ се отнасяли къмъ българскитѣ чорбаджии, е жестокость исторически оправдана.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ЛЕВСКИ ВЪ БЪЛГАРИЯ. ОСНОВАВАНЕТО НА РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТИ

I.

Още сега сме принудени да предупредимъ читателя, че въ тая и следующата глава ще съкратимъ изложението си, за да се спремъ по-нататъкъ върху обстоятелства и факти много по-важни за характеристиката на нашия герой, *характеристика*, която, несъмнено, ще послужи и за поука на съвременнитѣ поколѣния — единствения смисъль, който иматъ историческитѣ съчинения днесъ.

Левски мина отъ Ромѫния презъ Цариградъ въ България и, както се вижда отъ документитѣ, изложени по-горе, той се предаде на една трескава дейность. Отъ източна Тракия той мина въ южна България и по-нататъкъ.

Какво значение предаваше Дяконътъ на източна Тракия, Одринъ и други нѣкои градове въ тая провинция, за да се отбие въ тѣхъ и да се изложи тамъ на по-голѣмъ рискъ, отколкото всѣкѫде другаде, преди още да е сложилъ здравитѣ основи на своето дѣло?

Левски не бѣше шовинистъ или националистъ въ *тѣсна смисъль* на думата. Той смѣташе — това бѣше самата действителность тогава, — че „българскитѣ земи“, както обичатъ да се изразяватъ шовиниститѣ-националисти, сѫ населени съ единъ голѣмъ процентъ българи, потиснати отъ цариградската власть; но той знаеше по-добре отъ всѣки, че тия земи сѫ населени — поводитѣ за това не го занимаваха — и съ „друговѣрни елементи“, за които трѣбва да се държи смѣтка.

Въ гледището на Левски, въ неговата преценка на положението на Балкана се наблюдаваше и другъ единъ елементъ, именно, че балканскитѣ страни сѫ населени отъ *потиснати народни маси,* които съ черенъ трудъ изкарватъ прехраната си и все пакъ труда имъ е ограбенъ, и отъ потисници, които безъ всѣкакъвъ трудъ „изкарватъ прехраната си“ и все пакъ грабятъ чуждия трудъ.

До този анализъ на положението Левски стигна подъ влиянието на Хр. Ботйова.

Левски научи отъ българския поетъ все презъ сѫщето време и това, че решението на *балканския въпросъ,* въ него време известенъ и подъ наименованието „източенъ въпросъ“, съ който бѣ свързанъ и българския въпросъ, не зависи само отъ една страна, а отъ съюзенитѣ усилия на повече страни. Ако това е така за цѣлия въпросъ, тогава и решението на неговитѣ части, какъвто е *българския въпросъ,* неможе да стане безъ за това да бѫдатъ ангажирани всички трудящи се маси, независимо отъ тѣхната национална или религиозна принадлежность.

Заключението, до което тая посилка доведе нашия Апостолъ бѣ това, че и „турци“, и „гърци“, и „евреи“ и др. т. трѣбва да се привлечатъ въ организацията, да се спечелятъ за дѣлото на революцията, за да получи сетне „всѣки своето“.

Привличане инородния елементъ въ редоветѣ на българската революция, за да се усигури нейния успехъ съсъ собственитѣ ѝ сили бѣше една отъ главнитѣ организационни и тактически задачи на времето. Левски разбра по-добре отъ всѣкиго тая нужда и, за да може да се постигне нѣкакъвъ резултатъ, той лично, по старъ революционенъ навикъ, предприе да проучи положението и въ тая область. Разбира се, резултатътъ не бѣ утешителенъ и това се разбира лесно. Колкото и да бѣше българската маса „гѫсто населена“ въ източна Тракия, още тогава тя бѣ значително разредена отъ турски и др. инороденъ елементъ, а буйствата и подвизитѣ на кѫрджалиитѣ тукъ бѣха оставили ако не димящи пепелища, най-малко кървави и тѫжни спомени, за да може да се разчита на помощьта на едно население съ силно разколебанъ духъ . . .

II.

Безъ да е нуждно да запазимъ хронологическия редъ за новата обиколка на Левски и като изоставяме на заденъ планъ нейната епизодична страна, ние трѣбва да отбележимъ *сѫщественото* въ тая обиколка.

Тя имаше чисто организационенъ и агитационенъ характеръ.

Отъ Свиленградъ, Левски посети всички южнобългарски градове, провѣри състоянието на „комитетитѣ“, които сега преименува въ „революционни“, постави начело на дѣлото здрави и опитни хора, даде „лозунга и паролата“, безъ които никой до никого неможеше да отиде, остави „Проекто-Устава“ да бѫде разгледанъ, поправенъ, допълненъ, или приетъ отъ мѣстнитѣ революционни комитети, даде наставления на всички рѫководства и замина по други мѣста.

Въ Хасково, като младъ и енергиченъ деецъ изпъкна Атанасъ Узуновъ. На заседанието на хасковското „съзаклятие“ бѣ поканенъ и Узуновъ, когото Левски оцени и определи за рѫководитель на Р. К. По-късно, следъ убийството на Левски, Узуновъ стана неговъ замѣстникъ.

Така Левски постѫпи на всѣкѫде и той не се излѫга нито въ единъ случай.

Въ тази обиколка (1870—71 г.) важно е да се отбележи, че участвуватъ нѣкои отъ дѣйцитѣ, които революционния вихъръ отвлече преди да завършатъ своята революционна кариера. Такива сѫ Ангелъ Кѫнчевъ и др. Тѣ пѫтуваха съ Апостола, за да ги запознае съ „работата“, тѫй като единътъ (Кѫнчевъ) бѣше повече „академикъ“, а други нѣмаха и това „качество“, следователно, тѣ не можеха да получатъ отговорни мѣста, колкото ентусиазирани и преданни на дѣлото революционери да бѣха, безъ да познаватъ условията, средата, техниката и организацията на една модерна революция.

Казахме — и читателя ще си спомни, — че Левски още отъ първитѣ стѫпки на своята революционна дейность, макаръ и бавно, напусна методитѣ на старото хайдутство. Левски не израстна изеднажъ, като революционеръ — той стигна до своята завършена революционна идея, каквато ще я намѣримъ въ неговитѣ писма и документи, последователно изпитвайки различни влияния. Но той провѣряваше своитѣ идеи съсъ живота, поставяше ги въ контактъ съ него и само затова между неговитѣ думи и дѣла, между неговата революционна дейность и политически идеи нѣма разногласие.

До това логическо единство въ думитѣ и дѣлата трѣбваше да стигне всѣки, когото въвеждаха въ българската революция, която съ Левски влѣзе въ новъ пѫть. . .

Съ други думи, Левски искаше отъ *другитѣ* онова, което самъ той искаше отъ себе си.

III.

Когато четете всичко писано досега за Левски, получавате впечатлението, че нашиятъ герой е единъ „самоукъ“, едва ли не „простакъ“, когото боговетѣ сѫ пратили на грѣшната българска земя да прави „чудеса“.

Килийното училище не даде една широка и дълбока основа за развитието на Апостола. Никое съвремено класово училище неможе да даде тая основа за човѣшкото и политическо развитие на личностьта. Килийното училище разкри предъ Левски „тайната“ на азбуката, — всичко останало му даде живота, литературата, борбата.

Преди да минемъ по-нататъкъ, ние искаме да кажемъ две думи за литературното развитие на нашия герой.

Освенъ влиянието на българската литература, преводна и оригинална, която до последния листъ влизаше въ България и стигаше до любознателния Василъ Ивановъ Гининъ, Левски се запозна и съ оная часть отъ руската литература, която тогавашнитѣ „даскали“ бѣха пренесли за училищнитѣ (учителски) библиотеки, както и съсъ сръбската литература.

Презъ 1862 г. Левски е въ Бѣлградъ и той можà да се запознае съсъ *сърбския езикъ*. Левски четѣше сърбскитѣ вестници и списания, той следеше и изпита влиянието на *радикалното течение* въ сърбската литература, която на Балканитѣ държеше първо мѣсто. Литературата на сърбската *Омладина* и на *сърбскитѣ социалисти*, които тогава се оформяваха — въ епохата на „българския легионъ“ (1868 г.) — не мина незабележено за Дякона Левски. До 1870 и 1871 год. българскитѣ революционери, които бѣха въ тѣсни връзки и съ рускитѣ революционери, черпѣха много знания отъ рускитѣ зад-

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

гранични издания, жадно четени отъ Левски, особено, когато той излизаше изъ България и отиваше въ Букурещъ. Най-сетне организирането на боевата революционна организация Левски препоржчваше да стане споредъ „сърбския воененъ уставъ“, съ който той разполага още отъ 1862 и 1867 г.

Поелъ голѣмото дѣло на революцията, поелъ тежката отговорность предъ Ц. Р. К. въ Букурещъ, Левски вложи всичкия капиталъ, съ който разполагаше, — своитѣ мишци, своя умъ, своя гений, за да подготви революцията въ България въ едно време, когато, както видѣхме, и нейнитѣ враждебни сили не стоеха на едно мѣсто.

Съ тази сериозность той се отнесе къмъ своето дѣло, както и къмъ всѣки отдѣленъ случай, който, споредъ него, неможеше да се кжса отъ общото.

Съ тая мисъль той се помжчи да „фамилияризира“ и своитѣ съратници.

Той бѣ строгъ и неумолимъ. Справедливъ и безпристрастенъ въ оценката на нещата, Левски избѣгваше увлеченията и препоржчваше трезвеность.

IV.

Съ какви впечатления за своитѣ другари се движеше изъ България нашиятъ герой — това ще видимъ малко по-сетне. Но следъ преорганизирането на комитетитѣ въ южна България, Левски мина презъ Петроханъ—Орхание за северна България. Той затвърди своето седалище въ Ловечъ и отъ тука даваше насока на цѣлата работа. Той очакваше *форменитѣ документи*, безъ които функциитѣ на комитетитѣ спираха. За тия документи Левски надава голѣмъ шумъ. „Не ни вѣрватъ и не даватъ пари безъ тяхъ“ — пише Дякона. Но пари трѣбва да се намѣрятъ! Те сж нуждни за въоржжаване на хората, за техническото приготовление на революцията.

Въ едно писмо отъ 1872 г. юлий 2, произхождяще изъ „Българско“, Левски пише на Данаила Поповъ въ Т.-Магурели да му изпрати за дигизация „мустаки“, „брждж“, „машина за фишеци“, „войнишкитѣ правила“ и продължава:

„. . .вижте отпишете ни, ако са намератъ родолюбиви богати (българи) и да направатъ тая заслуга на Отечеството ни: да поржчатъ отъ найдобрата система 500 дълги (пушки), като по-напредъ, да се испитатъ на сѣки 10 една, за да не излѣзатъ фалшиви и като ги внесемъ въ българско, ще гледаме за малко време да имъ внесемъ паритѣ и да са поржчатъ още. . . Днесъ останалъ съмъ безъ жълтички и съмъ въ голѣми мжки“.

Нужно ли е да се доказва, че въоржжаването е вървѣло бавно, защото „жълтичкитѣ“ сж били оскждни? Въ 1872 г., когато Левски пишеше горнето, не само той прекарваше „галѣми мжки“ отъ безпаричие; тия „мжки“ прекарваше цѣлата българска революция. Повикътъ за пари е всеобщъ, както вѫтре, така и вънъ отъ България. *Организационно* между 1869—1872 г. българската революция направи успѣхи. Цѣлата страна бѣ покрита съ революционни комитети или групи. Но за всѣка революционна организация, която е изградена върху необходимостьта отъ непосредственото революционно действие — паритѣ играятъ най-сѫществената, главната роля, следъ като тая организация е изградена. Тази нужда не някой резонйоръ, а пакъ практическия работникъ Левски най-добре схвана и ó време обърна на нея внимание. Ето защо, Левски прогласи, като върховно начало на българската революция *политическия обиръ,* за да се набавятъ за организацията пари, щомъ по доброволенъ начинъ не могатъ да се вэематъ, и *политическо убийство* за онѣзи, които сами си поставятъ дамгата на неприятели на „дѣлото“.

За похватитѣ на Левски въ тая областъ, любопитство възбуждатъ следнитѣ две негови писма, отправени до нѣкои чорбаджии; — първото носи подписа на самия Левски, а второто — тоя на Б. Р. Ц. К. и привременното правителство въ България:

№ 1.

Калеко Иване! и Вія Петре, и Христіо! Въ Карлово.

Не само до Васъ е! и на по-долнѫ рѫкѫ, по възможность. Не намъ! нъ за Васъ, и Вашитѣ Деца! ще дадетѣ за всегда.

За всичко каквото ще видити надоло, няма си приликата, и срамота віе да ви са говори.

Вія тукъ стѣ най назадъ отъ сичкити други градове, и отъ помногото прости села въ Българско, отъ нашите общи и най Святи работи за чіовѣкатъ, отъ както го е създала природата, чякъ до смърть, да му бѫди едничката грижѫ, има и Благословѣнието отъ Бога, да бѫде господаръ съсъ всичкити си права, отъ когото му се налага и първата длъжность да мисли за народатси! да го изводіѫ кѫмъ даденіятму пѫть, ако е той налегнатъ отъ други, каквото сме ніе Българити най-тѣшко и най гнуснаво налѣгнати отъ проклѣтиятъ Агарянецъ.

На кого ли капатъ тія кръвави сиротински сълзи! дето се леіѫтъ секи день предъ Бога, да ги избави отъ мръснити рѫце, които имъ грабіѫтъ секи денъ изъ устата хлябатъ, и мрьтъ одглади! турчіѫтъ децата имъ, безчестатъ помладити, и дѫщерите имъ!... Тія невинни ни сѫ ли наши Братія и сестри! вій чорбаджійте ни сте ли причината да стои това безаконо и проклѣто зрѣлище намъ! Кому ли другиму има да са надяватъ! кой ли неиска а ги грабни и да му робуватъ во вѣки! дали кръвавите имъ сълзи са пилеіѫтъ на нашитѣ глави чрѣзъ Бога! ако ній тѣхнитѣ Братія и Бащи ни скочимъ да пролѣемъ капка кръвъ, да избавимъ майкити си, жените си, сестритеси, и децатаси! нисмели ній тѣхни Братія, и Бащи, на които ще оставимъ вѣчень помень, пѫкъ тій на насъ, щѫтни вдигатъ Паметници, щжтни забѣлежятъ въ историятж, като и ній и даваме новъ вѣкъ; щжтни поминуватъ по сичките черкви въ Българско, до кжтто трае името Българинъ; защото ній ще скжсами веригити на Българія, и ще извадимъ Народа съ Благословеніето Божіе отъ Ада, въ рай; всичкити Народи казвамъ! ще живѣіжтъ равноправно съ Българинатъ подъ едни чисти Святи закони както е дадено за чіовѣкътъ да живѣе отъ Бога. така ще бжде въ нашіж Българія, и за турчинатъ, и за чифутинатъ, и пр. Само ако припознае законити равно съ Българинатъ. Народатъ и вярата имъ ни гонимъ, а Царятъ и неговити закони (Правителството); въ Българско ни ще има Царъ, а Народно управление, и секиму своето; секи ще си служи по вярата си, и по законно ще са сжди, както Българинатъ, и турчинатъ, и пр. (Св(ята) и Чиста Република).

Тукъ като ви показвамъ твърде мжничко отъ Предначертаніето ни отъ Привременното ни Правителство въ Българско остава ни да ви свършимъ чякъ като ви видимъ за колко пари ще уценити горе-казаніятми животъ вамъ умному мало давлееть.

Казахъ ви по-горе какво чорбаджіити спаратъ живота на сичкіятъ Народъ; забелязано е отъ памти вѣка, какво такова нѣщо да са извърши стои въ ржцети на младити, и въ парити на чіорбаджійти! така са правили сичкити народи, така щемъ и нія. пжкъ сичко да са удьржи тайно, стои въ ржцети на чорбаджійти! и то ако сж хора! и приематъ на драго сърце това свято дѣло, нія ще имъ кажимъ по кой пжть да вървжтъ па макаръ каквито щжтъ средства нѣка употребяватъ непріятелити ни.

Въ чіорбаджійти казвамъ стои тишината на сичкіятъ народъ! глѣдайте, чи ще бждитѣ отговорни и предъ народа, и предъ Бога; близо е времето и въ Евангеліето нали казва: чіовѣче! тряба да работимъ зарадъ народа си и сичко да жертвувами за него, тамсамъ и асъ! ако ти умрешъ, нали асъ за тебе са разспнжхъ! Глѣдай сега Пріятелю и Брате, ако щешъ да си чіовѣкъ и христіянинъ, ти щешъ разберешъ отъ малкото ни думи, и ще дадешъ каквото ти са иска отъ Превременното ни Правителство, по узначеніятъ день и отъ тогава са забелязвашъ нашъ Братъ. Ако віе неискатѣ да знайтѣ нищо отъ това каквото ти са казва, то глѣдайте въ печятаното ви, какво ще срещнитѣ.

Сега и за секи пжть ви свършіовами, защото само съ васъ ниніе работата! десеть години става отъ както ви чаками, и жертва на бесила давами, и въ Диаръ-бекиръ, сяка година пращаме, само и само за васъ чіорбаджійти, да са земяхти за умъ и разумъ да свършіжхти това което ви карами, днесъ! да сти го приготвили отъ отдавна, като сами разбирате чи безъ пари са ниможе! па да доджхти вія насъ да търситѣ, а не нія васъ! защото единъ чистонароденъ юнакъ, сто чіорбаджий ни можіжтъ да го откупатъ; а пжкъ ние дадохми, и давами таквизъ жертви іоще за чіорбаджійски кефъ! и пакса ни сазиматѣ, нъ іоще глѣдате на тѣхъ хладно-кръвно, и наричяте ги чапкжни???... пжкъ глѣдай чудо! отъ казаните ви чяпкжни колкото мрьтъ по много ставатъ, отъ колкото страдатъ по много се распаліжтъ, и зелисаса за други умъ, на!... както виждате, повечето щжтъ мрьтъ въ работа щіжтъ свършіжтъ.

Чякахме ви, да усетити горѣщити сълзи на бедніятни народъ който е вѣче въ крайно тегло, то не! вія му пійте іоще кръвтж и предавате гу на мръсниять мжчитель. Решили смиса; или да ви събиремъ, или да ви поразимъ! и то въ едно обикаляне, както ви белѣжіж по горе. Ето: опрѣдѣліж ви са, петь дена да намѣрити подъ какжвто вѣче начинъ таіж сума 150 лири турски. Стотяхъ, вія, трійситтяхъ по голѣміятви синь, двадесеттяхъ по малкіятъ, и тія пари да ги имашъ въ пазвата си, че дето, и когато ви намери нашъ чіовѣкъ съсъ сжщіятъ знакъ който е въ печатаното писмо отъ привременното ни пра(вителство) ще му дадете парити и послѣ единъ денъ ще ви даде расписката; или ще се повикатѣ заедно съ парити дето? и тамъ ще ви са даде разписката споредъ печятаното ви съ печятатъ, пжкъ сжщото, ще го земимъ назадъ, споредъ както ще ви са кажи!...

Ето: ако дадети повѣче отъ колкото ви са искатъ, ще си купите по голямъ животъ, който сега се продава!!! утри не! и милиони да давашъ.

Ще глѣдаме какви ще ни са покажите!... както щети, или сто и педесетте лири ще ви бжджтъ по мили, или вѣченъ животъ съсъ сичката ви фамилія.

Одриденіятъ за Вассжмъ В. Львскій.

Дано доброволно изпълнитѣ горeказаннити, и тогава ще са разговоримъ лично за много!... и отъ дето ще разбирети, какво горната сума е нищо, при което сжмъ испичеліжлъ два пжти, (животатъ на сички ви) отъ ненародни!

Всичко тайно ще държити! да ни кажитѣ еди кой си міе добръ пріятель! имаме забелязанъ за недобръ кжмъ нашитѣ работи, Вашъ пріятель е Първій! щего узнайте като стани на прахъ и пепель; по длъжность, краянъ отговоръ ще чякаме, срѣщу печятатни.

№ 2

Г-не! Ганчіо Милювъ, Въ Карлово.

Не само до Васъ е! нъ, и до долня ржкж по възможность... не намъ! нъ, за Васъ и за Вашитѣ деца, и за нашето Отечество, ще дадетѣ за всѣгда.

За всичко каквото ще видитѣ на доло, няма си приликата и мѣстото, и срамота Віе да Ви ся говори.

Вія тука стѣ най назадъ отъ всичкитѣ други градовѣ, и отъ многото села на Българско, отъ нашитѣ общи и най святи! работи за чіовѣкътъ, както го е сѫздала природатѫ, чякъ до смърть, да му бѫде едничкатѫ грижѫ, има и Благословѣніето отъ Бога, да бѫдѣ господаръ съ всичкити си права! отъ когото му се налага прьвата длѫжность, да мисли за народатси! да го извадя отъ даденія пѫть, ако той е налегнатъ отъ други, каквото смѣ нія Българитѣ, най тѣжко и най гнуснаво отъ проклѣтіятъ Агарянецъ! и търпимъ сѣки день мѫки и гнусоти най противни на чіовѣчеството, и на свободатѫ и на съвѣстьтѫ!!! която сѣга прѣодолѣ и прѣодолява.

На кои ли капатъ тія сиротински кръвави сълзи? дѣто ся лѣятъ сѣки день прѣдъ Бога, да ги избави отъ мръснити рѫцѣ, които имъ грабѫтъ секи день изъ устата хлябатъ! и мрътъ отглади. Турчіѫтъ децата имъ! — безчестатъ по младити, и дъщерити имъ!!! тия невинни, ни сѫ ли наши Братія и сестри!?.. или защо така?... мислитѣ ли, че ній остаіѫмѣ невинни въ това!? не!... никакъ!... ній;... и най много Вій чіорбаджийтѣ ни сте ли причинатѫ да стои това безаконно! и проклѣто! зрѣлище прѣдъ насъ!? кому ли другиму има да се надяватъ горкитѣ!?... кой ли не иска да ги грабни и да му робуватъ во вѣки!... дали кървавитѣ имъ сълзи ся ни лѣіятъ прѣдъ Бога на нашитѣ глави!?... Ако ній тѣхнитѣ братия и Бащи не скочимъ и пролѣемъ капкѫ кръвъ, да избавимъ майкитѣ си, женитѣ си, сестритѣ си, и дѣцата си! кой ли другъ ще!?... несмѣ ли нія тѣхни братія и Бащи на които ще оставимъ вѣченъ помѣнъ! като пролѣемъ капкѫ кръвъ за тѣхното избавлѣніе!?... пѫкъ тій намъ, не щѫтли да вдигатъ паметници!?... нещѫтъ ли ни забѣлежіѫтъ въ историятѫ, която ній въскръсявамѣ, ній даваме новъ вѣкъ!?... не щѫтли да ни помѣнуватъ по всичкити черкви по Българско, до като трае името Българинъ!? — затова гдѣто ній ще скѫсамѣ веригитѣ на Българія и ще извадимъ народатъ, съ Благословеніето Божіе, отъ Ада, въ Рай!?... не ще бѫдѣ така въ нашѫ България, както е въ турско село... Всичкитѣ народи въ неіѫ щіѫтъ живѣіѫтъ подъ едни чисти и святи! закони както е дадено отъ Бога да живѣе чіовѣкътъ; и за Турчинѫтъ и за Еврѣинѫтъ, и пр. каквито сѫ, за всичкити еднакво ще е, само ако припознаіѫтъ законити равно съ Българиніѫтъ. Така ще е въ нашѫ Българія!... ній не гонимъ Турския народъ ни вярата му; а царятъ и неговитѣ закони (съ една дума Т(урското) правителство) което варварски владѣе, не само насъ но и саміятъ Турчинъ.

Въ Българско не ще има царь, а „народно управлѣніе“ и „сѣкиму своето“. Сѣки ще си служи по вярѫтѫ, и законно ще сѫ сѫди както Българинѫтъ, така и Турчинѫтъ, и пр. Свобода, и чиста Република.

Тукъ като Ви показваме твърдѣ мѫничко отъ предначертаніето ни отъ приврѣменното ни Правителство въ Българско, остава ни да Ви свършимъ чякъ като Ви видимъ за колко пари ще уцѣнитѣ горѣказаніятъ ни Вамъ животъ. „Умному мало довлѣетъ“.

Казахме Ви по горѣ какво чіорбаджиітѣ спиратъ животътъ на всичкіятъ народъ; забѣлязаное отъ памтивѣка, какво такова нящо да се извърши стои въ ржцѣти на младити и въ парити на чіорбаджійти! така сж и правили народити, така щемъ и нія... пжкъ сичко да се удържи тайна, стои въ ржцѣти на чіорбаджійтѣ и тѣ ако сж хора и пріиматъ на друго-сърцѣ това св. дѣло! нія ще имъ кажимъ по кой пжть тряба да вървжтъ, па макаръ каквито средства да употребяватъ непріятелитѣ ни. Въ чіорбаджійтѣ казваме стои тишината на сичкіятъ народъ? глѣдайтѣ чи ще бждете отговорни и предъ Народа, и прѣдъ Бога; близо е врѣмето. И въ Евангилието нали казва; чіовѣче! тряба да работишъ за народатси до смърть, и сичко да жертвувашъ за нѣго, тамъ сжмъ и Азъ! ако ти умрѣшъ, нали и Азъ за тебѣ ся разспнжхъ!... Глѣдайтѣ сѣга Пріятели и Братія! ако щети да стѣ чіовѣци, и христіяни, Вій ще разбиретѣ отъ малкото ни думи и ще дадетѣ, каквото ви се иска, отъ Привр ѣменното ни Правителство по узначеніятъ ни день, и отъ тогава се забѣлязватѣ наши Братія.

Ако ли Вія неискатѣ да чуйтѣ отъ това каквото Ви сж казва, то ще глѣдатѣ!!! и тамъ ще свършитѣ, Вія съ насъ, и ния съ Васъ.

Сѣга, и сѣки пжть Ви свършваме, защото само съ Васъ работата ни ніе! дѣсеть години става

отъ какъ Ви чякамѣ, и жъртва на бесила давахмѣ, и въ Дияръ Бекиръ сяка годинж пращамѣ, само и само за Васъ Богатитѣ, да ся земяхтѣ за умъ и разумъ и да свършяхте това, за което Ви караме днесъ! Да стѣ го приготвили отъ оддавна, като и сами разбиратѣ че безъ пари ся не върши! па да додіжхтѣ Вія насъ да търситѣ, а не нія Васъ! защото единъ чисто народенъ юнакъ, сто чіорбаджій не можіжтъ да го откупятъ; пжкъ ній дадохме, и даваме іоще таквисъ жъртви, за чіорбаджійски кефъ! и пакъ са ни сазиматъ, нъ, іоще глѣдатѣ на тяхъ, хладнокръвно, и наричяте ги чяпкжни??? — пжкъ глѣдай чудо! отъ реченити ви чяпкжни колкото мрътъ по много ставатъ, отъ колкото страдатъ по много ся распалятъ; и зели сж ся на други умь! на!... както виждатѣ; повече щжтъ мрътъ, нъ и работата щжтъ свършжтъ.

Чякахме Ви да усѣтитѣ горѣщитѣ сълзи на Бѣдніятни народъ, който е вѣче въ крайно тѣгло! то, не!... Вія му пійтѣ іоще кръвтж, и прѣдаватѣ ги на мръсніятъ мжчитель. Разберетѣ! решилисме са вѣче!... или да ви събѣрѣмъ, или да Ви поразимъ! и то съ едно доброутро, или добръ вѣчерь; както Ви казваме по горѣ. Ето: да намѣритѣ потъ какъвто вѣче начинъ таіж сумж:... и тія пари ще ги приготвити въ 4—5 денж и да Ви бжджтъ въ пазвата чи на който часъ доди нашъ чіовѣкъ съ знакъ и Ви намѣри, отъ Привр ѣменното ни Правителство, ще му броити парити, безъ да го отлагатѣ, поне, за часъ врѣме!... и послѣ единъ день ще Ви се даде расписката, отъ Привремѣнното ни Правителство съ печятатъ, която ще отговаря за дадената Ви сумма прѣдъ Бѫдѫщето ни Правителство, което ще дири отъ едного и до край: кой какво е далъ, и за де са се употребили. Ето! ако дадетѣ повѣче отъ колкото Ви са искатъ, ще си купити по голѣмъ животъ, който сега са продава!!! утри не! и милиони да давати.

Ще глѣдаме какви ще ни са покажитѣ...

Както щети! или трiйситтѣхъ лири ще ви бѫдѫтъ по мили, или златна свобода, въ която да ви ся забѣлѣжи имѣто Вѣчно. Зѣмѣтѣ ся добрѣ въ това Г-да! и ни ми майтѣ! защото ни омръзнѫ вѣче да глѣдаме тѣглилата на Бѣднiятъ ни народъ, и хладнокръвiето на чiорбаджiйтѣ къмъ тѣхъ. Повтарямъ Ви: Решили сме сѫ вече!... и ще принесемъ веднъжъ за всякога жъртватѫ на народнiятни жъртвѣникъ, предъ олтарiѫтъ на Чистата свобода.

Отрѣденiятъ за Васъ е В. Лъвскiй. Дано доброволно испълнитѣ горѣказанитѣ ни и тогава ще ся разговоритѣ лично съ нѣго за много!... отъ дѣто iоще ще разбиретѣ какво горнiѫта сумма е нищо при това дѣто той Вiе испечелилъ! всичко тайно да държитѣ, да ни кажитѣ: еди койси мiе вѣренъ приятель! имаме забелязанъ за не добръ къмъ нашитѣ работи Вашъ Прiятель е Първiй! ще го узнайтѣ коги стани на прахъ, и пепель! По длъжность, краянъ отговоръ ще чякаме отъ него,

срѣщу печятѫтъ ни.

Потписити! хиляди юнаци чякатъ отговоратъ Ви! Решавайтеся по-скоро, или съ насъ и сичкiятъ народъ, или противъ насъ и нашите желанiя. Съ една дума свобода, или да Ви пратимъ при чернити души! тамъ дето предателити, изедницити, и!... при чернаго Бога, който животъ искатѣ да живѣйтѣ, отъ днесъ както са забелѣжитѣ и до край ще останитѣ; въ нашите рѫце е пакъ Ви казвамѣ: сами за себѣ си ще отговоритѣ: свобода или смърть.

1871 Маiя 10.

отъ Българскiя Р. Ц. К. въ Българiя
отъ Превременното ни правителство.

V.

За да си послужи съ езика на тѣзи писма, Левски разчиташе на силната организация, която стоеше задъ гърба му, — на нейната жизнеспособность, на нейната революционна енергия.

Наистина, силитѣ на тая организация не се поддаваха на изчисление. Левски самъ не ги преувеличаваше, както искаха нѣкои да постѫпятъ,

Като че автоматически, сърбскитѣ държавници поискаха да турятъ отново въ движение българскитѣ революционери, тъй като краль Миланъ подигна новъ „пограниченъ въпросъ“, съ цель тоя пѫть да се освободи съвсемъ отъ *протектората* на Портата. Агентитѣ на сърбския национализмъ се раздвижиха и се отнесоха до Л. Каравеловъ. Повече довѣрчивъ, отколкото наивенъ, Каравеловъ повѣрва, че миналото е излѣкувало сърбската националистическа политика отъ нейното вѣроломство, и че тая политика сега ще бжде полезна на българската революция. Каравеловъ неможеше да разбере, че всѣка установена държавна власть е врагъ на революцията като методъ за освобождението на една потисната класа или нация. Той писа на Левски да бърза, защото помощьта отъ Сърбия — *отъ официална, а не отъ народна, трудова* Сърбия — иде.

„Брате Василе — пишеше Каравеловъ съ дата 2 ноемврий 1872 г. — По-преди та подканихме на подвигъ, но нѣкакъ си опипомъ. Сега ти обаждаме, че обстоятелствата извикватъ безъ друго куражъ отъ наша страна и подигане на революцията. Причинитѣ, които и ти можешъ да познавашъ, не щемъ да ти ги разказваме, а обаждаме ти, че трѣбва да вървишъ на бой, безъ да губишъ ни минута. На всичкитѣ тадеващни юнаци са писа и ще да заминатъ на среща, и надѣваме са отъ Сърбия и отъ Черна Гора за помощь“.

Левски се отнесе решително противъ зовътъ на Каравелова, безъ да гледа на авторитета, отъ който тоя зовъ идеше. За да се отнесе отрицателно къмъ поканата на Каравелова, Левски имаше едно-преимущество повече предъ автора на „Е ли крива судбина?“, именно това, че той, Левски, се

намираше въ центъра на движението, когато Каравеловъ бѣше далечъ отъ него, . . На тази почва между Каравеловъ и Левски се завърза една *литературна борба* въвъ формата на писма, която издигна практика-революционеръ по-високо въвъ всѣко отношение отъ дилетанта-резоньоръ. „*Помощьта на Сърбия и Черна Гора*, — отговаря Левски, — *ние разбираме само тогазъ, когато са вплетени тѣ въ бой съ неприятеля*“.

Тази мисъль, основна въ гледището на Левски относително оценката, която той даваше на отношенията на сърбската официална политика къмъ българската революция, по дата е стара: тя бѣше извлечена отъ събитията, изкористени отъ тая политика, която единъ реалистъ-политикъ, като Левски неможеше да забрави лесно*). Тя го доведе още на 10 май 1870 год. решително да се противопостави на „авторитетитѣ“ въ българската революция, като Каравеловъ, комуто писа съ рискъ да скѫса всѣкакво сношение съ него, оценявайки трезво положението: — „Ако намъ ни не уйдисва (т. е. ако ние, въ България, не сме готови), вий (външнитѣ) нищо неможете направи“.

---

*) Трѣбва да забележимъ подъ линия, че тая неискреность на сърбската националистическа политика къмъ интереситѣ на балканскитѣ народи и къмъ тия на българския, не е единъ случаенъ епизодъ. Тя се признава и отъ чужденци-писатели, които сж били поразени отъ тоя фактъ, изучавайки по-късно дипломатическата история на балканскитѣ страни. Единъ отъ тѣзи автори е и Енгелхартъ, който се е натъкналъ на факта, че още въ 1868 год. сърбското правителство е сключило таенъ договоръ съ Ромжния за съвмѣстна война противъ Турция и за раздѣлата на българскитѣ земи (вж. фр. сп. »*Прегледъ на дипломатическата история*«, т. VI за 1892 год.). Ние знаемъ, че въ епохата на тоя *таенъ* сърбско-ромжнски договоръ, какъвто е имало сключенъ и съ гръцкото правителство, Сърбия и Ромжния лжжеха българскитѣ хайдути и революционери и се клѣха заедно съ тѣхъ „предъ бога и народа“ за вѣренъ и честенъ съюзъ! . . .

Като не преувеличаваше силитѣ на организацията и съсъ всѣко писмо съветваше да се почака „още малко“, Левски искаше да каже на всички, които боравѣха за подготовката на революцията, въ каква *задънена улица* може да се тикне тая революция, ако не се преценятъ условията и момента за нейното „декретиране“.

Това повелително желание на Левски намираше и единъ, така да кажемъ, „законенъ поводъ“ въ самитѣ решения на „конгреса“, който стана въ Букурещъ на 28 декемврий (ст. ст.) 1869 г. и въ „строгитѣ инструкции“, които тоя конгресъ даде на своитѣ делегати.

Това повелително желание на Левски намираше другъ „законенъ поводъ“ и въ писанитѣ и неписани „статути“ на „Привременото Правителство“, което отъ 1871 год., наистина действуваше „всѣкѫде и никѫде“, което фактически се представляваше отъ Дякона, но което формално отправи следнитѣ искания къмъ привърженицитѣ на революцията: всѣки да се пази отъ царскитѣ шпиони, които трѣбва да се избиватъ на мѣсто; екзархийскитѣ агенти да се наказватъ съсъ смърть; съ комитетски чети да се преследватъ турскитѣ хайти, но безъ тия движения да взематъ масовъ характеръ до оня моментъ, въ който масовата революция ще бѫде възможна.

Казано въ резюме, *въ този моментъ*, непосредствената цель на Левски още не бѣше да дигне възстанието: — неговата задача се състоеше въ това — да изгради организацията, която следъ като се почувствува здрава и способна за действие, сама, безъ нѣкой да й налага, ще извади ножа изъ ножницата . . .

Съ тази мисъль се завърна Левски отъ второто „генерално събрание“ или конгресъ, който стана въ Букурещъ презъ м. юний 1872 г.

Но тази творческа дейность, която неостана тайна предъ будното око на царскитѣ шпиони, тури на кракъ цѣлия старъ държавенъ апаратъ съ неговитѣ прислужници и агенти, за да нанесатъ ударъ на революцията. И този ударъ неможа да предотврати нито Левски съсъ своя проницателенъ умъ и силна воля, нито онѣзи, които късно забележиха собственитѣ си грѣшки.

Но ако тия *формалки* разкрития изъ дипломатическитѣ преписки не бѣха направени въ 1867—68 г., здравото революционно чувство никакъ не мамеше Левски и други въ неискреностьта и вѣроломството на сръбската шовинистическа политика. 1867—1868 г. бѣ новъ приносъ въ това отношение.

VI.

Съ завръщането си отъ Букурещъ Левски слѣзе и се установи временно въ село Къкрина, до Ловечъ, после влѣзе въ своята „столица“, и безъ да се бави, тръгна по „нова инспекция“.

Връщането му отъ Ромѫния въ България, обаче, намери комитетскитѣ работи малко разстроени. Неговото отсѫтствие бѣ послужило на „дейцитѣ“ да отслабатъ малко бдителностьта си, нейде да се поддадатъ на искушенията на враговетѣ на революцията, другаде — просто да занемарят своята работа.

Но тукъ е важно да се подчертае следното обстоятелство, което ще ни даде ключътъ на нѣкои близки събития. — Още презъ пролѣтьта на 1872 год. „Привременното правителство въ България“ реши да се купи орѫжие (револвери и пушки), за да се раздадатъ на по-способнитѣ бойци въ организацията. За това ние се учимъ отъ гореприведеното саморѫчно писмо на Дякона, отправено до Данаила Поповъ въ Т.-Магурели. Всички „апостоли“ — всѣки отъ които носеше отговорность предъ Ц. Р. К. и предъ Левски за своя *революционенъ окрѫгъ* — взеха мѣрки да се снабдятъ съ пари за тая цель. Общо бѣ решението между всички „апостоли“ да се оберат царскитѣ хазни, когато бѫдатъ превозвани отъ околийскитѣ въ окрѫжнитѣ центрове. Но тъкмо когато бѣ взето това решение то се узна отъ властьта и по диритѣ на Главния

организаторъ на революцията Дервишоолу-Асланъ (Левски) бѣ пуснато стадо отъ шпиони по всичкитѣ направления на Балкана. Левски незабави да се корегира: по начало той бѣ за експроприацията (ограбването) на държавната хазна за политически и революционни цели. Но по *практически съображения*, той отмѣни времено това решение. Съображенията бѣха твърде прости: — една голѣма експроприация, каквато бѣ замислило „Привременното правителство“, веднага ще се припише за дѣло на Организацията и правителството ще направи всичко, за да я смаже тъкмо тогава, когато безъ орѫжие и подготовка, тя е най-неспособна да противостои на удара.

Но тази проста мисъль, която е продиктувана отъ гъвкавата тактика, съ която си служеше Левски, неможа да се разбере, още по-малко — да се усвои отъ други „меродавни фактори“ въ движението.

Какво бѣ станало?

Още при първия голѣмъ успехъ, който Организацията пожѫна, намѣсиха се въ нея хора, и то на много отговорни мѣста, съсъ по-малка опитность, съ недостатъчна подготовка, ако искренно преданни на революцията, които я поведоха фатално по една наклонна плоскость. Левски направи своитѣ предупреждения своевремено: но неговата дума не бѣ чута нито вънъ, отъ „корифеитѣ“ на задграничното представителство, нито вѫтре въ България — отъ ония, които сами ще заплатятъ скѫпо за своята погрѣшна тактика . . .

ГЛАВА ПЕТА

СМЪРТЬТА НА ЛЕВСКИ

I.

Не всички отъ апостолитѣ стоеха на висотата на своето положение. Еднакво преданни на дѣлото, не всички отъ тѣхъ, обаче, можеха да си обяснятъ нѣщата въ тѣхната целость, още по-малко интуитивно да избѣгнатъ грѣшкитѣ, ако съ умствена подготовка не би били въ състояние да направятъ това.

Единъ отъ такивато дейци бѣ Димитръ Общи.

Отъ неизвестно мѣстопроизхождение — едни предполагатъ да е черногорецъ, други цинцаринъ, — Димитръ Общи бѣ единъ отъ редко екзалтиранитѣ революционери на епохата, които намираха приложение на своитѣ сили въвъ всѣко революционно предприятие. Той бѣше заваренъ отъ Левски въ Бѣлградъ, кѫдето заедно съ група български революционери, бѣ постѫпилъ въ „българския легионъ“. Словоохотливъ и енергиченъ, Д. Общи е привлѣкълъ вниманието на българската

колония и частно на Л. Каравеловъ. Още въ легиона Левски не е билъ особено очарованъ отъ своя бѫдащъ и неочакванъ сътрудникъ, ценейки само неговата преданость и буйство.

Но когато „Генералното събрание“ на делегатитѣ отъ България, свикани въ Букурещъ, раздѣли България на „революционни окрѫзи“ и потърси „апостоли“, Каравеловъ се спря и на Д. Общи, когото тоже лично познаваше отъ Бѣлградъ, и го наложи на Дякона.

Безъ да го снабди съсъ средства, а само „съ 30 гроша“, Каравеловъ изпрати Д. Общи въ България съ препорѫчително писмо до Левски.

По тоя поводъ, Дяконътъ пише: „Съ Димитръ Общия получихме писмата и печата“ (6 Юлий 1871 год.).

Това „служебно“ известие за пристигането на новия апостолъ издава всичкитѣ чувства на резервираность, съ които Левски е посрѣщналъ бѫдащия авторъ на Арабаконашката авантюра. Левски се съгласява — при настояването на Каравеловъ и при липсата на други хора — Д. Общи да остане за рѫководитель въ Орханийско, но той го подложи на едно наблюдение съ цель да го дресира въ дѣлото, — право, което Левски бѣ получилъ отъ „Генералното събрание“ на делегатитѣ.

Но тъкмо тукъ се породиха недоразуменията, които издадоха слабостьта на Революционната Организация. Това ще трѣбва да се поясни съ нѣколко думи, за да се разбере и отъ онѣзи, които не творятъ, а преписватъ революциитѣ . . .

Постжпката на Каравеловъ *да наложи* отвънъ единъ апостолъ, който не познаваше добре нито езика, нито нравитѣ, нито условията, въ които бѣ повиканъ да работи, не говори противъ самото лице, колкото противъ *системата*, която се усвоява и която не е въ духътъ нито на една революционна организация. Налагането на ржководители отвънъ, отъ „голѣмцитѣ“ въ едно движение, ще рече — да се вмъкнатъ въ него фаворити и креатури, хора, който ще черпятъ своята морална сила не въ силата на своето разбиране и въ това на класата, която представляватъ, не въ силата на организацията, въ която работятъ, а просто въ изключителното положение на оня, който ги *назначава.* А това ще каже, корупцията да навлѣзе и презъ вратитѣ, и презъ прозорцитѣ на тая организация, която рано или късно ще бжде доведена въ задженена улица. Историята на *вчерашнитѣ* и *днешни* революции ни дава не единъ и два примера за това. . .

II.

Пристигналъ съ авторитета на Каравелова, новиятъ апостолъ не се чувствуваше свързанъ съ Организацията и съ Главния Апостолъ — Левски. Той започна да проявява самоволства, които не съвпадаха съсъ уставнитѣ положения, главно — бѣха неумѣстни или преждевременни.

Въ Орхане, кждето Д. Общи се подвизаваше, освенъ чорбаджиитѣ, като врагъ на движението минаваше и Дяконъ Паисий. Тоя Дяконъ подпадаше подъ ударитѣ на революционната организация, която той клеймеше на всѣка стжпка. Осжденъ на смърть, Общи, който се натовари съсъ прилагането на присждата, неможа да я изпълни. Въ противовесъ на това, Д. Общи се намѣси въ дѣлата и на други революционни окржзи, като подстрекаваше авантюристическитѣ предразположения у онѣзи отъ Орханийско, които сляпо се бѣха привързали къмъ него. Несправедливо би било да се каже, че тия „своеволия“ Д. Общи правеше съ нѣкаква користь. Той бѣ достатъчно преданъ на дѣлото, за да бжде обвиненъ въ това. Но тия „своеволия“ противоречеха на общата политика на организацията, внасяха разколъ въ редоветѣ й, нарушаваха нейната дисциплина, безъ която революция въ страна, като България, никога неможе да става.

Левски направи своитѣ бележки, сетне предупреждения, които се развиха въ голямъ конфликтъ не между него и Д. Общи, но между Левски и Каравеловъ. Преди да стигне до голямо избухване, Левски прави намеци, отъ които се вижда, че *назначаванитѣ* отъ голѣми авторитети дейци, ще свършатъ катастрофално: —

„Имаме честни хора, пише Дякона, но като нибиле отъ одавна въ тасъ работа, да се упознаятъ съ нея, щото могатъ да сждатъ, пакъ нищо, и по зло. — Водителитѣ на тая работа трѣба да са упознали до тънко човецитѣ, като кой е К-въ, У-въ, Петко, Стоянъ и пр. въ какво сж добри, а въ какво не! да знаятъ тѣхнитѣ слабости, щото даимса недава да паднатъ въ тяхъ и да са не увреждатъ! даса осжждатъ и единиятъ и другиятъ безъ даса повредатъ въ работата и пр. На такива хора дай работа, които са разсадителни, постоянни, безстрашливи и великодушни. — безъ тия едно да липцува на водачатъ на тая св. работа, то той ще я улайнени както идае. — Още и по времето да нарежда и работитѣ. Длъжностмие да кажа, защото можа да умра. Гледайте“.

Това *политическо завещание* на Левски съ дата 16 септ. 1872 год. не се разбра́ отъ никого и въ надвечерието на катастрофата! Не само това! Противъ Левски се надигна нѣкакво недоволство, извора на което, споредъ собственитѣ му думи, трѣбва да се дири въ Д. Общи. По този поводъ, въ сжщото писмо, което е отправено до Каравеловъ, той пише: „това, което се е случило до сега (съ Общия), да се разправи, па вече да не слушате глупци и да не препоржчвате хора, като очитѣ на всички васъ (членове на комитета!) равно не гледатъ. А ти Байо, (Каравеловъ!) и самъ виждашъ, че до сега съ гледане на уста (т. е. че слушалъ медотечивитѣ уста на Д. Общи) не си позналъ още нищо и никого. Това да си го кажемъ въ очи не е срамота! Така правятъ честнитѣ хора. За напредъ недей ми препоржчва работникъ като Д. Общия. Па, споредъ думата, която сжмъ

далъ предъ членоветѣ на Централния Комитетъ, нѣмамъ право нито да земамъ, нито да дамъ извънъ българско, безъ знанието на председателево, както и другитѣ членове на кометета или пълномощници (апостоли!) като менъ нѣматъ право да зематъ и даватъ изъ българско безъ моето знание!“

Отношенията се натѣгатъ все повече. Работата стига до довѣрие и недовѣрие. „Интригитѣ“ на Д. Общи отиватъ дотамъ, че Левски се принуждава да постави въпроса ребромъ, той поставя въпроса *на честь:* „Ето работатата, която съмъ я довелъ самичакъ до тукъ, и самичакъ искамъ да дамъ смѣтка за доходитѣ и разходитѣ, и самичакъ показвамъ какъ требва да се върши, за да́ не може да пропадне парица и да не смее да се лжже!... Това е моятъ кефилъ“.

И понеже самичакъ е довелъ работата до тукъ, Апостола нѣма да позволи никому безнаказано да разстройва това дѣло. „Който не е чистъ, убивамъ го, на неразбрания не давамъ му, което вида че не е за него, изпитвамъ човѣка въ работа и така го пущамъ за по-нататъкъ!“

„Ако вие ме не сте познали — чете той нотации на „патриарха“ на българската революция — Л. Каравеловъ, — който се търкалямъ десета година въ тая работа, то за другитѣ сте съвсемъ излжгани, т. е. не че ви заповѣдвамъ, ами защото вие не знаете и не можете“.

III.

Тая *борба,* която се водеше съ кореспонденция, неможà да отстрани опасностьта. — За да се „реабилитира“, на 18 юлий 1872 г. Д. Общи уби дяконъ Паисий и съ това убийство той отстрани отъ пѫтя на Организацията единъ опасенъ противникъ *). Но вмѣсто да прецени тоя фактъ въвъ неговото действително значение, да вземе отъ него поводъ, за да се стегнатъ редоветѣ на Организацията, да се възстанови довѣрието между „малки“ и „голѣми“ водачи (работници), Дим. Общи реши да мине понататъкъ въ пѫтя на рисковетѣ безъ да е напълно използувалъ събитието отъ 18 юли.

---

*) Че дяконъ Паисий е билъ една голѣма опасность за революционната организация и че неговото премахване не е било безразлично и за Левски, това се вижда отъ едно негово писмо съ дата 23 априлий 1872 год., отправено до Димитръ Общи:

„...Научвамъ се отъ вѣрни наши хора, че дяконъ Паисий ни мѫтилъ водата отдето е миналъ; проповѣдвалъ миръ, тишина и овча покорность, псувалъ тѣзи, които проповѣдвали бунтъ, т. е. насъ, заканвалъ се на нѣкои селски попове, наши хора, че щѣлъ да имъ обръсне брадитѣ, ако се поведатъ по тѣзи хаймани и нехранимайковци, т. е. подиръ насъ; следи за неговитѣ действия; пусни по дiритѣ му наши вѣрни хора, гледай да сѫ отъ по-събуденичкитѣ, ако вземе много да бърка, вижъ му работата, както се следва. За сега само следи и съобщавай писмено въ столицата (Ловечъ). Ако дойде работата до убийство, гледай масторски да се извърши“.

2

Той реши и на 20 септ. 1872 г. обра царската хазна въ ~~Петроханския~~ Арабаконак проходъ. Това събитие хвърли въ движение цѣлата държавна администрация и се преписа, както предполагаше Левски, на Комитета. Въ това време нашиятъ герой бѣ въ Южна България. Дали Д. Общи не издебна момента, когато Левски мина по обиколка на югъ, да пристѫпи къмъ изпълнението на своя планъ, — това е една работа, въ разбора на която нѣма да влизаме?

Левски разбра опасностьта и усложненията, които *Арабаконашкото приключение* носи за дѣлото на революцията, затова побърза да се прибере въ Ловечъ и оттамъ да поправи положението. Въ това той неможа да успѣе: — положението стана непоправимо.

На 25 октомврий Димитръ Общи бѣ заловенъ въ с. Чериково (Плѣвенско), часть отъ комитетската архива се намираше въ рѫцетѣ на властьта, „съзаклятието“ и неговитѣ съучастници разкрити и повечето отъ тѣхъ изловени. При предварителното дознание властьта разкри всички псевдоними на Левски, бѣше въ диритѣ му и откри нѣколко отъ неговитѣ скривалища. Всички пѫтища и проходи бѣха „бастисани“, шпионитѣ тръгнаха въ диритѣ на всѣки пѫтникъ, въ когото властьта виждаше или самия Дервишоолу Асланъ, или сѣнката на нѣкой „бунтовникъ“. Временно самъ Левски разбра, че е нужно да излѣзе извънъ България, докато мине бурята, но той и въ това не можа да успѣе.

Презъ Троянъ, той се прехвърли къмъ Ловечъ, кѫдето трѣбваше да се срещне съ нѣкои членове отъ М. Р. К., както и съ касиера на Комитета — попъ Кръстю. Вмѣсто въ Ловечъ, Левски се принуди да спре на 26 декемврий въ Комитетското ханче при село Къкрина на около 15—16 километра юго-източно отъ градъ Ловечъ по пѫтя за Севлиево, кѫдето трѣбваше да стане въпросната среща. Това последно прибѣгване въ *комитетското ханче* бѣ фатално: — на 27 декемврий зараньта ханчето бѣ заобиколено отъ силна стража и Левски падна раненъ въ рѫцетѣ на ония, които цели десеть години преобърнаха дърво и камъкъ, за да го откриятъ и заловатъ. . .

Презъ Ловечъ и Търново, окованъ въ вериги, ранениятъ Дяконъ, оня, който бѣ сърцето и душата на българската революция, откараха въ София и тукъ изправиха предъ „извънредната комисия“.

IV.

Въ ареста, предъ „извънредната комисия“ и при разглеждането на самия процесъ — презъ всичкото време Левски се държа бодро и въ отговоритѣ си бѣ кратъкъ и упоритъ. Той имà една „очна ставка“ съ Д. Общи, когото той еднажъ бѣ осѫдилъ на смърть и когото сега заплю. Левски неможеше да прости авантюрата на Общи, която той предупреди, и която доведе до по-голѣми поражения надъ революционната организация. Общи бѣ падналъ духомъ и предъ Левски мълчеше. Той разбра — уви, късно! — колко е билъ правъ Левски, който *предвижда последицитѣ* отъ едно необмислено решение приведено въ изпълнение, колко той, Д. Общи, стои по-ниско въвъ всѣко отношение отъ Главния Апостолъ, за да си позволи непокорность, която го доведе до арабаконашката авантюра. Д. Общи — ентусиастъ — бѣ отъ ония натури, които разбиратъ нещата, следъ като се изгоратъ въ тѣхния огънь. Затова той мълчеше предъ Левски, затова той осещаше тежкото гризене на своята съвесть. . .

Но Общи имаше и другъ поводъ да се чувствува униженъ предъ Левски. — Преди да чуе нѣкои отъ отговоритѣ на Дякона — *отговори на революционеръ, лишени отъ бъбривостьта на градскитѣ вчерашни и днешни лекомисленици,* — Общи бѣ отпусналъ езика си, бѣ разкрилъ нѣкои работи — не съ зла умисъль, наистина, а отъ съображението да постави българското дѣло на „дипломатическата маса“. Недостатъчното умствено развитие на този ентусиазиранъ човѣкъ не му позволи да разбере, че между революцията и дипломацията зѣе една непроходима пропасть и че всѣки, който поиска да я мине, пръвъ ще потѫне въ нея . . .*)

---

*) Впрочемъ, отъ тая слабость е страдалъ не само Д. Общи. Много по-развитъ отъ него, Атанасъ Узуновъ, който замѣсти Дякона, е проявилъ слабостьта на арабаконашкия герой три години по-късно по време на Старо-Загорското възстание (1875). „Атанасъ Узуновъ бѣше

На 9 Януарий (ст. ст.) 1873 г. Левски бѣ изправенъ предъ пълния съставъ на „извънредната комисия“, до която се мъдреха положени документи и „трофеи“ отъ архивитѣ на Левски и на Бълг. Рев. Комитетъ, заедно съ портретитѣ на повиднитѣ български революционери.

„— Името ви? — пита Саидъ Паша.

„— Василъ Ивановъ — Дяконъ Левски.

„— И още се казвате Дервишоолу-Асланъ, или Кешишъ Първанъ — прибави Саидъ Паша. — Защо носите толкова имена? — попита пашата.

„— За разнообразие“.

Сѫдебното следствие вървеше все въ сѫщия „духъ“: мълчеливъ и сдържанъ, Левски не даде нито единъ удовлетворителенъ отговоръ на „извънредната комисия“. На въпроситѣ, които му се зададоха, той отговаряше, че отъ присѫтствующитѣ обвиняеми познава „всички и никой“, че отъ всичко най-важно за него е „дѣлото на Привременото правителство“, че политическитѣ убийства сѫ ставали по негова заповѣдь и въ интереса на революцията, която има своитѣ закони и своитѣ средства за борба...

„—Революцията много свѣтъ ще изтреби — се обажда Пенчевичъ Ефенди — българинъ-чорбаджия — членъ отъ „извънредната комисия“.

„— Нима безъ революция малко свѣтъ гине подъ сатърътъ на агитѣ?!..“ (по Заимовъ).

На 6 февруарий (старъ стилъ) 1873 год. при снѣжни бури, — и следъ несполучливъ опитъ презъ нощьта на 5 февруарий да си разбие главата ó тъмничната стена — увисна на вѫжето въ София оня, който дълги години буди народа, сé идеитѣ на революцията, безъ да пожъне плодоветѣ на своя денонощенъ кървавъ трудъ...

V.

Единъ въпросъ тѣсно свързанъ съсъ трагичната кончина на нашия герой — *въпроса за предателството*, по който е писано много въ нашата литература, ще трѣба да разгледаме въ края на тая глава.

Всички досегашни обвинения за „предателството“ на Левски сѫ насочени противъ личностьта на бившия секретарь-касиеръ на Ловчанския комитетъ — попъ Кръстю. Има ли нѣщо основателно въ тия подозрения, ако не обвинения? Отговоръ на тоя въпросъ ни даватъ самитѣ обстоятелства, при които стана залавянето на Апостнла.

отъ ония, пише З. Стояновъ (*»Записки«*, томъ I, стр. 188), които обичаха да правятъ работата въпросъ, т. е. да изказватъ своитѣ последователи по сичкитѣ градове, да говорятъ, че сичкиятъ народъ е въ съзаклятие противъ отоманската империя, съ което да уплашатъ ужъ турското правителство и да обърнатъ вниманието на Европа“... За тази цель Узуновъ билъ въ намерение да изкаже и „други още работници“, за което поискалъ позволение съ писмо отъ Търновския Комитетъ, който му отговорилъ отрицателно (пакъ тамъ т. I, стр. 189). Разбира се, тази „революлионна“ наивность не принасяше никому другиму полза, освенъ на властьта, която още по-широко разтваряше вратитѣ на занданитѣ за българскитѣ революционери...

Левски неможеше да остане въ Ловечъ, защото той бѣ търсенъ на всѣка стѫпка и шпионитѣ знаеха вече, че неговата „главна резиденция“ е градъ Ловечъ. Въ надвечерието не предателството всички пѫтища около Ловечъ бѣха заловени и отивайки за Къкринското ханче, Дякона е билъ забележенъ отъ единъ полицай, който се заинтересувалъ отъ странния „пѫтникъ“. Това е фактъ установенъ. На следния день усилена стража дохажда, огражда ханчето и залавя Апостола. Той крие своето име и предъ каймакамина в Ловечъ минава за „търговацъ“. Необяснимо, какъ и защо, попъ Кръсто е повиканъ да засвидетелствува личностьта на Левски и следъ неговото излизане изъ конака, властьта е убедена, че заловеното на 27 лице е Василъ Ивановъ — Левски, организатора на бѫдащия бунтъ.

Подозренията, които паднаха върху попъ Кръстю, предизвикаха още на времето възражения отъ самия него и отъ неговитѣ противници. Д-ръ Беронъ твърдеше (полемиката се водеше въвъ вестницитѣ следъ освобождението), че когато въ Търново превързвалъ ранитѣ на Левски, тоя му казалъ: „Предаде ме попъ Кръстю“.

Обстоятелствата, при които стана залавянето на Дякона, позволяватъ да се каже, че и да не е той сѫщинския предатель, по донесенията на когото на 27 декемврий полицейската стража обгради ханчето, попъ Кръстю ще е призналъ предъ каймакамина въ Ловечъ, че заловеното лице е Левски.

Но това е едно *прѣдположение,* което намира подкрепа само въ признанието на Левски, направено предъ Д-ръ Беронъ, ако тоя последния е безпристрастенъ и точенъ въ своитѣ твърдения.

Отношенията между Левски и попъ Кръстю, преди събитието въ Къкринското ханче, не допускатъ предателството даже и въ тая хипотетична форма, ако се погледне на тия отношения откъмъ тѣхната *вънишна* страна. Грамотенъ, може би малко повече отъ Левски, попъ Кръстю е ималъ слабость и къмъ перото: той е съчинявалъ стихове, писалъ статии и нѣкои отъ тѣхъ е публикувалъ въ изданията на Каравеловъ, при съдействието на Левски. Билъ е човѣкъ съ амбиция, но не се установява да е питаелъ лична умраза къмъ Дякона, съ когото се е познавалъ още отъ 1862 г. въ Бѣлградъ. При това, попъ Кръстю бѣше заелъ вече известно положение — секретарь-касиеръ на Революционния Комитетъ и членъ на „Привременното правителство“. Тѣзи данни, както се вижда, не даватъ поводъ за подозрение. Къмъ тѣхъ може да се прибави още едно решително обстоятелство, съобщено отъ нѣкои историци на събитието. Когато Левски се вестява съсъ своя „водачъ“ въ ханчето, стопанинътъ на това ханче, Христо, самъ посветенъ въ комитетскитѣ работи, се явява предъ Левски съ думитѣ:

„Бай Василе, по-скоро бѣгай отъ тукъ, защото трети пѫть става вече, какъ ханчето нощно врѣме е претърсвано отъ Ловчанската и севлиевската полиция!...“ Колкото и да е проблематично това съобщение, то увеличава значението на съображенията, които ни принуждаватъ да се отнесемъ къмъ подвига на

„Тоя мръсенъ червякъ, тоя нисъкъ робъ“—,

както Ив. Вазовъ нарече предателя попъ Кръстю съ повече резервираность. Ние повтаряме да кажемъ, че нито подправянитѣ и подхвърляни писма, за което нѣкои писатели повествуватъ, нито обстоятелството, че тия писма сѫ събрани и предадени на Левски, който отъ своя страна ги дава на съхраниние у своя „водачъ“ Ю. Цоновъ, не хвърлятъ непосредствено съмнение върху злощастния попъ*). Върху тоя попъ подозренията се подхранватъ само отъ неговото посещение на мюдюра въ Ловечъ, кѫдето той се видя съ Левски и комуто той изказва удивлението си съ думитѣ: „какъ стана тая работа?“ Върху попъ Кръстю *тежи подозрението* още отъ факта, че следъ неговото арестуване на 14 декемврий — нѣколко време подиръ залавянето на Д. Общи, издаденъ отъ последния предъ властитѣ, той, попъ Кръстю е неочаквано освободенъ още на другия день сутриньта, връща се въ кѫщи и заявява на жена си душевно съкрушенъ: „Остави се, свърши ми се живота“. Характеренъ е и за героя,

---

*) За тия „подхвърлени писма“, както и за личнитѣ подозрения на Левски, че е *предаденъ* отъ нѣкого изъ Ловечъ, вж. неговото писмо отъ 12 декемврий 1872 година (Архивъ, томъ I. стр. 73 — 74).

и за събитието, което му се преписва, фактъ, че до края на живота си, освенъ една *неудачна полемика* съсъ своитѣ противници и *изповѣдьта*, която е направилъ въ предсмъртния си часъ предъ Тодоръ Кирковъ — бившъ революционеръ — сега сѫщо попъ въ Ловечъ*) —, хипотетичниятъ авторъ на къкринското събитие никому нищо не е говорилъ нито по въпроса за предателството, нито по въпроса за хвърленитѣ срещу него тежки обвинения въ българския печатъ.

Отъ която страна, обаче, да се погледне на *къкринската афера*, върху попъ Кръстю отъ Ловечъ пада едно непоносимо *подозрение*, което само бѫдащитѣ разкрития ще потвърдятъ или съвсемъ ще изличатъ отъ аналитѣ на нашата история.

---

*) Вж. затова статията на г. Г. Ивановъ въвъ в-къ „*Учителски Вестникъ*“ година XVIII (1923 г.) № 16—17.

ГЛАВА ШЕСТА

ЕДИНЪ СПОРЕНЪ ВЪПРОСЪ: — „ЧУЖДИТѢ“ ИДЕИ ВЪ БЪЛГАРСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ И В. ЛЕВСКИ

I.

Преди да минемъ къмъ характеристиката на политическитѣ и революционни идеи на В. Левски, ние ще трѣбва да ликвидираме единъ пѫть за винаги съ единъ въпросъ, който отъ освобождението насамъ периодически е билъ подиганъ въ нашата историческа литература.

Това е въпросътъ за *подражателностьта у нашитѣ стари революционери, следователно — и у В. Левски.*

Публициститѣ около в. „Отечество“, „Славянинъ“ и др., съ които покойниятъ З. Стояновъ бѣше въ борба презъ 80-тѣ години, твърдѣха, че нито у Л. Каравелова, нито у Христо Ботйова имало оригинални идеи: тѣ всичко сѫ заели отъ сърбски или руски писатели и сѫ се помѫчили да го „побългарятъ“, разбира се, безъ да успѣятъ да направятъ това.

За „подражателностьта“ на В. Левски въ порешителна форма се изказа г. Д. Т. Страшимировъ въ своитѣ бележки къмъ архивата на Дякона и др., публикувана въ „Документи по възраждането“ (София, 1908).

Въпросътъ за „подражателното“ въ българската революция представлява за насъ не само единъ исторически интересъ; той представлява единъ общъ културенъ интересъ и влиза въ рубриката на ония въпроси, които могатъ да се изучатъ само тогава, когато успѣемъ да откриемъ тѣхната връзка съ класовитѣ отношения въ дадено общество. Въ този случай, и изучавани само при тая обективна плоскость, въпроситѣ на културата, както и въпроситѣ на революцията, независимо отъ това, дали идеитѣ сѫ „пренесени“ или „самораслиꞌ“ на дадена почва, придобиватъ голѣмо обществено значение.

Въ каква смисъль можемъ да кажемъ, че „идеитѣ“ на Л. Каравелова, Хр. Ботйова и Левски сѫ „подражателни“ или „оригинални“? — Само въ тази смисъль, ако тѣ съвпадатъ съ интереситѣ и целитѣ на дадено движение, ако тѣ сѫ се покривали отъ интереситѣ на дадена обществена класа. Всѣко друго обяснение на тоя строго наученъ въпросъ, не е нищо друго, освенъ сантименталность и ненаучна бъбривость.

Общественната срѣда въ България презъ 60-тѣ и 70-тѣ години на миналия вѣкъ очертаваше бѫдащата класова диференциация въ българската „самобитность“ и всички идеи, всички политически течения — даже движението за църковна независимость — поникнаха върху тая почва. Нищо повече и нищо по-малко отъ това!

Каравеловъ изрази интереситѣ и идеалитѣ на българската *либерална буржуазия,* която току-що се раждаше въ България при неописуеми мѫки; Христо Ботйовъ изрази интереситѣ и купнежитѣ на бѫдащата работническа революционна класа, която едва се създаваше тукъ-тамъ; В. Левски изрази едно средно положение, повече близко до гледището на Ботйовъ, отколкото до това на Каравеловъ, и всички тѣ, и Каравеловъ, и Ботйовъ и Левски потърсиха *„бѫдащата политическа държавна форма“*, въ която трѣбва да се въплотятъ тия „идеи“.

Бѣха ли тѣ „пренесени“ отвънъ, или тѣзи „идеи“ бѣха отъ чисто български произходъ?

Никога, въ никоя епоха движението на идеитѣ никой съ нищо не е могълъ да ограничи, още по-малко да спре тѣхното влияние извънъ „националната територия“. Всички усилия въ това отношение сѫ злощастно пропадали, независимо отъ жертвитѣ, които тия усилия сѫ поглъщали. Това ограничение още по-малко е могло да се постигне въ епохата на парата и електричеството, които определяха образътъ на цѣлата култура презъ XIX вѣкъ.

Ето защо, всички „идеи“, които се изработваха въ оная лаборатория, наречена международно общежитие, нагазваха безъ разрешение, като неканени гости въ „чужда територия“ и тукъ или се сливаха съсъ „старитѣ идеи“, или даваха начало на едно ново движение, „несъзнателно“ зрѣло дотогава на мѣстна почва. И въ едина, и въ другия случай, обаче, тия идеи трѣбва да намератъ *благоприятна почва* за своето по-нататъшно развитие, въ противенъ случай угасватъ, увехватъ, изчезватъ.

Така стои въпроса съ „чуждитѣ идеи“ у нашитѣ стари революционери.

II.

По тоя въпросъ ние би могли да аргументираме нашето възражение и отъ друго едно становище. Когато се подига въпросътъ за подражателното въ българската революция и култура, когато се прави упрекъ на старитѣ български революционери затова, че тѣ сѫ „заемали“ своитѣ политически идеи отъ другаде, трѣбва да се знае, че това не е упрекъ *противъ* тѣхъ, а *противъ* авторитѣ на тоя упрекъ и обществото, което тѣ представляватъ! И понеже това е новото българско общество, онова, което, днесъ получи названието *буржуазно общество,* което прави тоя упрекъ, ние сме длъжни да насочимъ сѫщиятъ упрекъ противъ това общество. Нима *„Конституцията“* на българската буржуазия е нейно оригинално произведение? Нима въ своитѣ „идеи“ и въ своята конструкция тя не е една *компилация* отъ „конституциитѣ“ на държави, които бѣха спечелили свободата си и организацията си десятилѣтия, ако не столѣтия преди тая на българската държава? Това се знае и отъ децата, които започватъ да изучаватъ „гражданското учение“ отъ 4-то отдѣление! Но всичко това не намалява *значението на политическитѣ идеи*, които сѫ легнали въ основитѣ на тая „Конституция“, макаръ това обстоятелство да ни принуждава да забележимъ, че щомъ като „идеитѣ“ въ „основния законъ“ на българската буржуазия не сѫ „самостоятелни“, а сѫ просто преписани, незнаемъ дали изобщо умственитѣ представители на тая буржуазия би могли да посочатъ въ своя класовъ активъ друга нѣкоя *оригинална идея*, освенъ „идеята“ за конституционното... насилие!

Но ние можемъ да забележимъ и друго, което само говори въ полза на старитѣ български революционери, отколкото въ тѣхна вреда. Тѣхнитѣ идеи, оригинални или заети, послужиха за изходно начало на бѫдащитѣ *идейни борби* въ България следъ нейното освобождение, и въ това се състои главно несъстоятелностьта на упрѣка, за който става дума тукъ. Идеитѣ на Л. Каравелова послужиха за основа, върху която се разви едно либерално течение, малко-много извратено отъ неговитѣ нови представители; идеитѣ на Ботйова и Левски послужиха за изходно начало на новитѣ революционни движения въ България — и не само въ България! —, които преследватъ политическото

и социално освобождение на потиснатитѣ отъ свои собствени „госте“ балкански народи...

III.

Собствено, кое е „подражателното“ у Левски и неговитѣ съвременици? Какво ни завеща Апостола?

Левски се борѣше за „чистата и света република“. Тая идея той наследи отъ *руската традиция* и отъ своитѣ учители — Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. Но въ тая идея не се съдържаше нищо неестествено, нищо пресилено.

Българскиятъ народъ бѣше забравилъ своята минала история, и споменътъ за старитѣ царски и болярски фамилии му вдъхваше само отвръщение къмъ всѣка бѫдаща държавна организация, която би имала за „венецъ“ нѣкой монархъ. Пререканието между Левски и кн. Михаила въ 1862 год., което въ сѫщность бѣ борба между единъ пигмей и единъ революционеръ, показва, че българскиятъ трудящъ се народъ нѣма и не може да аспирира възстановяването на една монархическа власть. Неговото економическо развитие въ оная епоха сѫщо малко благоприятствуваше за създаването на такава „власть“. Независимо отъ всичко, отъ началото и до срѣдата на XIX в. монархическия институтъ въ Европа бѣ въ упадъкъ, — той бѣ скомпрометиранъ въ очитѣ на трудящитѣ се маси. Затова, когато съсъ своя знаменитъ „Мемоаръ“, „старитѣ“ предложиха на Султана да възприеме „дуализма“, сир. да „освободи“ България и се прогласи и за неинъ „Падишахъ“, това наивно предложение произведе смѣхъ и негодувание въ срѣдата на цѣлия български народъ *съ изключение на чорбаджиитѣ и младитѣ възмогващи се дребни и търговски съсловия* . . .

Левски изхождаше въ своята революционна дейность *не отъ интереситѣ на тия съсловия.* Левски говореше за „народъ“ и „народи“ и подъ тия думи той разбираше *чернотрудовия народъ*, онзи, който безъ да експлоатира чуждъ трудъ, самъ е експлоатиранъ отъ съвремената държава и господствующитѣ въ нея класи.

Изхождайки отъ тая основна идея, Левски трѣбваше да потърси и бѫдащитѣ политически форми, въ които ще се излѣе свободата на българския народъ. Нему често бѣ задаванъ тоя въпросъ въ агитационитѣ му обиколки, и той бѣше дълженъ да дава общодостѫпни отговори на своитѣ слушатели. *Дребнобуржуазната, капиталистическа и търговска срѣда* има култъ къмъ личностьта и търси да си създаде кумиръ не горе на небето, а доле на земята. Неизлезла напълно изъ стадията на своята *примитивность,* дребнобуржуазна България искаше да въплоти бѫдаща политическа България въ *една личность.* Левски доказваше, че въпросътъ не е за личности, а за оная обществена организация, която ще настѫпи следъ революцията и която ще обезпечи поминъка на трудовия народъ, плодътъ отъ

труда на оня, който непосредствено влага трудъ въ процеса на общественото производство. По свидетелството на единъ историографъ, въ едно събрание станало въ Ловечъ, Левски е говорилъ специално *за своитѣ републикански идеи* и казвалъ, че „следъ като се освободимъ нѣма да ставаме чорбаджии и нѣма да имаме князе; но република“ (Д-ръ *П. Стояновъ*, Градътъ Ловечъ, стр. 17). Тая „република“ се рисуваше въ съзнанието на Левски за обезпечена отъ класовитѣ противоречия, които разяждатъ всѣка съвременна буржуазна държавна организация.

Въ едно писмо до редактора на в. *Свобода* (Л. Каравеловъ), предназначено да бѫде публикувано, Левски подържа съсъ всичкия си жаръ, който му бѣ свойственъ мисъльта, че ние ще съсипимъ „гнилата и страшлива държава“, която споредъ него е „беззаконна“, за да „съзидаме друга много трайна по новото зидане“ (*Архивъ*, томъ I, 82). Апостолътъ простира рѫце къмъ „правиятъ животъ и свобода“, къмъ „човѣчеството и свободата“, за да обезпечи на всѣки човѣкъ „да живее почтенно и свободно“ (пакъ тамъ, 83).

IV.

Тѣзи мисли на Левски, както вижда читателя, се различаватъ отъ мислитѣ на Каравелова. Или, казано по-точно, *съображенията* на Левски сѫ по-други отъ тия на Л. Каравеловъ относително *сѫщностьта* и *характера* на бѫдащето политическо устройство на България. И единътъ, и другиятъ сѫ за „републиката“ и за „дунавската федерация“. Но има *нѣщо,* което ги различава.

Въвъ вестницитѣ „Свобода“ и „Независимость“ Л. Каравеловъ развиваше тия идеи, както Ботйовъ правѣше въ „Дума“ и „Знаме“. Но Каравеловъ не изхожда отъ *трудовото начало* при разрешението на въпроса за *републиката* и *федерацията,* а отъ *племеното.*

„Насъ, християнскитѣ народи — пише Каравеловъ въвъ в. „Свобода“ бр. 16 отъ 1870 г. —, които живѣемъ на Б. П-овъ са погубили нашитѣ несъгласия и вражди. . . а най-после и отъ това, че всѣко християнско племе е искало да бѫде първо и да седи на шията на друго. — Ние, българитѣ, сърбитѣ и ромънитѣ (па и гърцитѣ) се стремимъ къмъ една и сѫща цель, имаме една сѫдба, насъ рѫководи една идея и затова трѣбва да съставимъ една свободна Дунавска Федерация и да защищаваме *своята народна и свята лична свобода*“.

До своето отричане отъ революцията и оттеглянето му отъ Ц. Р. К., Каравеловъ проповѣдваше непосрѣдствената, неумолима революция. Въ бр. 14 на в. „Свобода“ (1871 г.) той пише: „безъ революция за насъ нѣма спасение. И така революция, революция и революция, и колкото се може по-скоро“. А въвъ в. „Независимость“ бр. 17 отъ 1874 год. сѫщиятъ Каравеловъ трѫбеше: „българската революция трѣбва да бѫде революция на всичкия Балкански Полуостровъ“.

Ето защо, до прекратяването на в. „Независимость“ и въ епохата на в. „Свобода“, Каравеловъ подканяше къмъ действие, къмъ революция независимо отъ нейната организационна подготовка и размѣритѣ на нейнитѣ сили.

Но, като „политикъ-реалистъ“, Каравеловъ искаше още тогава да бѫдатъ определени *етнографическитѣ* и политически *граници* на народитѣ, които ще съставляватъ бѫдащата „балканска федерация“. Той имаше предъ видъ *тѣсногрѫдитѣ попълзновения* на сърбския и гръцки национализмъ, за да постави тоя въпросъ на едно „разумно“ разрешение. На този въпросъ Каравеловъ се повръща нѣколко пѫти, а за последенъ пѫть той се спира на него въвъ в. „Независимость“ бр. 42 отъ 1873 г.

Но *главната мисъль* на Каравелова въ неговитѣ разсѫждения за „федерацията“ има за изходно начало националната независимость на балканскитѣ народи. „Както южнитѣ славяни, така и гърцитѣ и ромънитѣ трѣбва да съзнаятъ, че тѣхното сѫществуване едни безъ други е твърде съмнително“.

Пита се, какво „оригинално“ и какво „подражателно“ има въ тия идеи на българския писатель?

За *федерация* и за *самоопределяне на народитѣ* говореха най-прогресивнитѣ публицисти и общественици на епохата. Ние се намирахме въвъ времето на трѣскавитѣ революционни борби за „национално освобождение“. Капиталистическата класа въ Европа преди да стигне до една агресивна завоевателна политика, трѣбваше да разреши „националния въпросъ“, което й осигуряваше вѫтрешно развитие и засилване.

Тази „идея“ се наложи и на нашитѣ публицисти отъ бѫлгарското развитие, безъ да се отрича факта, че тѣ минаха презъ философската школа на прогресивнитѣ писатели отъ срѣдата на миналия вѣкъ.

V.

Въ едно писмо на Левски, отправено (1870 г.) до Каравелова, извадки отъ което дадохме по-горѣ въ тая глава, четемъ и следнето:

„Тамъ, дето живее българина — *въ България, Тракия, Македония — па и отъ каквато народность да живѣятъ въ тоя нашъ край, ще бѫдатъ равноправни съ българина въвъ всичко.* Ще имаме едно знаме, на което ще пише свята и чиста република. Сѫщото желаемъ и на братя сърби, черногорци, ромѫни и пр. да не останатъ следъ насъ. Въ едно и сѫщо време да дадатъ гласътъ си.

Време е съ единъ трудъ да спечелимъ онова, което търсили са и търсятъ братя *французи* и пр.“

Ако е въпросъ за „преписване“ на чужди идеи, отъ думитѣ на Левски може да се допусне, че той иска *да предаде* идеята за „святата и чиста република“ на съседнитѣ народи, за които той се страхува, че ще закъснеятъ и ще останатъ „следъ насъ“ по вина на тѣхнитѣ правителства. Това Апостолътъ на разрушителната революция не желае: той желае пълно разбирателство между балканскитѣ народи, между свободнитѣ и несвободни балкански народи, настоява за пъленъ съюзъ, за да могатъ *още сега,* когато Левски проповѣдва своитѣ идеи за република и федерация, „съ единъ трудъ“ да спечелятъ своето *политическо* и *икономическо* освобождение. *За какво друго* можеше да се подканятъ сърби, ромъни и гърци къмъ „единъ трудъ“, когато тия народи — поне въ тѣхнитѣ *политически ядра* — бѣха *политически* свободни?

Пълно освѣтление на тоя въпросъ пакъ ни дава Левски въ оная часть на своето писмо до редактора на в. „Свобода“, дето се говори за „новото зидане“. Това „ново зидане“ не е никое друго, освенъ изграждане живота на народитѣ по предписанията на „новата наука — социализма“.

Тукъ, въ тоя пунктъ на мисъльта на Дякона, ние наблюдаваме *пълното влияние* на Хр. Ботйовъ, за което сме говорили. Напр., за да не отиваме много надалече, нека си припомнимъ, какво говореше Ботйовъ по въпроса за балканската федерация, която и у него имаше по-друго значение и можеше да се постигне по-другояче, отколкото у Каравелова. Ботйовъ дословно пише следнето:

„Но да видимъ какъвъ отзивъ намира всичкото това въ сърцата на ония народи и народности, които историята на разумното човѣческо развитие призовава да съставятъ тоя свободенъ и свещенъ съюзъ, и кои са главнитѣ причини, дето идеята за този съюзъ и до сега още не намира пълно гражданство въ тѣхнитѣ политически и литературни крѫгове. Разбира се, че ако правителството на всѣки единъ народъ да би било изражение на неговата воля и на неговитѣ нужди и стремления, то и Сърбия, и Гърция, и Ромѫния, и Черна-Гора отдавна вече би излѣзли отъ своитѣ граници, помогнали би на българитѣ да смъкнатъ отъ шията си ненависниятъ турски яремъ . . . и положили би основниятъ камъкъ на своето щастие и благоденствие“. Но тия правителства не сѫ способни за подобно нѣщо: тѣхната работа е да раздѣлятъ и да владѣятъ. Всѣко едно правителство — пише Ботйовъ — е заговоръ противъ свободата и щастието на всѣки единъ народъ и затова отъ него не трѣбва да се очаква никакво съдействие за изграждането на „свята и чиста република“: — това трѣбва да се възложи само на заинтересованитѣ трудящи се народни маси, къмъ които бѣха обърнати погледитѣ на българскитѣ революционери.

Ясно е, че във всичко това има нѣщо „пренесено“, „подражателно“, но има и много нѣщо

„самобитно“ у философитѣ и организаторитѣ на българската революция. Както се изразяваше единъ руски критикъ отъ тѣхната епоха (Н. А. Добролюбовъ), българскитѣ революционери употрѣбяваха Сизифовски усилия, за да „правятъ добро дѣло посрѣдъ царящето зло“. И въ тая „Сизифова работа“ тѣ успѣха напълно. Но като издигнаха високо знамето на трудовата балканска република, тѣ въ сѫщото време първи въ нашата литература поставиха лозунга за *правото на малкитѣ народи сами да разполагатъ съсъ своята сѫдба. Тази идея* се явява *нѣщо като субстанция* на цѣлата *политическа програма* на нашитѣ революционери Каравеловъ, Ботйовъ и Левски, по която ще говоримъ другъ пѫть. Тукъ, въ заключение на настоящата глава, ние смѣтнахме за нуждно само да я отбележимъ, като фактъ, на който инъкъ твърде ревностната българска историография е забравила досега да се спре . . .

ГЛАВА СЕДМА

РЕВОЛЮЦИОННАТА ТАКТИКА НА В. ЛЕВСКИ: ДВЕ СТАНОВИЩА — ДВЕ МЕТОДИ ЗА БОРБА

I.

На прага на революцията въ България, появи се комитета на „старитѣ“, фактически като противовесъ на четническото движение, което въ 70-тѣ години на XIX вѣкъ се най-много засили, и въ тази епоха отъ развитието на българската обществена и политическа мисъль, се очерта *една метода* на действие, *коренно различна отъ методитѣ на действие у В. Левски.*

Комитета на „старитѣ“ е известенъ въ българската история подъ наименованието „Централенъ *Таенъ* Комитетъ“. Членоветѣ на комитета, противно на тѣхнитѣ твърдения, нѣмаха никакви връзки със вѫтрешностьта на България и „комитета“ въ чужбина бѣ известенъ само на неговитѣ основатели и на онѣзи, които бѣха съ тѣхъ въ съюзъ.

Въ действителность, основаването въ началото на 1866 г. на *Тайния* Централенъ Български

комитетъ бѣ внушено на нѣколцина „образовани“ българи отъ официалнитѣ ромѫнски политици, които искаха да използуватъ българската емиграция и четническото движение за свои собствени политически цели. Опитътъ на Сърбия да си служи съ българитѣ за разрешение на нѣкои политически задачи, даде поводъ и на ромѫнското правителство да прибѣгне къмъ сѫщата мѣрка на „репресия“ и предъ „дипломацията“, и предъ Цариградското правителство.

За тази цель се създаде „свещенната коалиция“ между букурешкитѣ българи и ромѫнскитѣ държавни политици, които представляваха „организация отъ сѫщето естество“. Въ тая „свещена коалиция“ сѫ важни две постановления: 1. взаимната помощь и подържка, която си обещаватъ единъ на другъ българскиятъ и *официалниятъ ромѫнски* комитети и 2. политическитѣ задачи, които си поставя за разрешение българскиятъ комитетъ.

По първата точка би било денгубие да се говори, защото, както постѫпяше и сърбското правителство, ромѫнското никога не изпълни поне едно отъ своитѣ обещания — да даде орѫжие, пари, дрехи и др. п. за българската революция, освенъ неговото великодушно гостеприемство на българскитѣ революционери на своя територия. . .

По втората точка нужно е да се каже, че „комитета“ си постави една цель, която далечъ надминаваше (поне за времето!) неговитѣ сили и компетентность. Крайното намѣрение на „тайния комитетъ“ е да подготви възстание, безъ да каже кѫде, на коя територия, и съвмѣстно съ Сърбия, Ромѫния, Епиръ, Албания, Черна-Гора и Херцеговина да извоюва „автономни и независими права“ за България.

За постигането на тая цель, по настояването на ромѫнскитѣ представители, „комитета“ ще иска (и проповѣдва) възстание, ще организира чети, които трѣбва да изпраща „въ горитѣ на Балкана“, за да държатъ „неприятелскитѣ сили и гарнизони въвъ вѣчна тревога“ и т. н. Всичко това, обаче, българскиятъ таенъ комитетъ ще прави съ предварителното знание и съгласие на „ромѫнския централенъ комитетъ“.

Отъ това кратко изложение съдържанието на „свещената коалиция“ — *първо дѣло* на Българския Таенъ Комитетъ, прозира цѣлото естество на тоя комитетъ, подчинената роля, която той си е определилъ предъ ромѫнската официална власть, както и *тактиката* — най-сѫщественото и важното въ случая, съ която той ще си послужи, за да извоюва „автономни и независими права“ за България. Тия „автономни и независими права“ никога въ живота на „комитета“ не дойдоха и не можеха да дойдатъ, защото връзкитѣ на тоя комитетъ съ една официална власть, сама още недостатъчно „автономна“, сир. още не закрепнала на краката си, бѣ едно решително, да не кажемъ *предварително* отрицание на тия „права и автономия“. Не напразно единъ отъ главнитѣ основатели и участници въ дѣлата на сѫщия таенъ български комитетъ, Иванъ Андреевъ, съ тѫга пишеше: „Ромѫнитѣ си оплетоха кошницата и зарѣзаха по-нататъкъ всѣко сношение съ насъ“. Това ще каже: следъ избирането за краль на съединенитѣ ромѫнски княжества Каролъ I (10 май 1866 г.), следъ разрешението на ромѫнската политическа криза, „тайния комитетъ“ става не само излишенъ, но и опасенъ *като таенъ*. Отношенията между тайния български комитетъ и официалната ромѫнска власть ставатъ натегнати и той (комитетътъ) заживява „нелегално“.

II.

Но тоя „таенъ комитетъ“ не слѣзе изединъ пѫть отъ сцената. Сѫщата година той се преорганизира, състави си новъ уставъ — „Основно законоположение на народнитѣ тайни комитети“, който публикува въ своя органъ в. „Народность“ отъ 1867 г., и започна работа. Негови дѣла сѫ, както знаемъ, брошурата „България предъ Европа“ (дек. 1866 г.) и знаменития „Мемоаръ“ до Султана (февр. 1867 г.).

На тия нѣколко дѣла на „тайния български комитетъ“ ще трѣбва да се спремъ.

Въ членъ 2 на „Основното законоположение на народнитѣ тайни комитети“ е изложено *цельта* на комитетската организация по следния характеренъ начинъ:

„Цельта на съзаклетнитѣ български комитети — са освобождението на отечеството съ кой да е начинъ и средство, т. е. чрезъ възстановление на българското царство самостоятелно; чрезъ възстановление на българското царство самостоятелно подъ зависимость на Портата; или чрезъ конфедерация съсъ съседнитѣ държави“.

Българскитѣ „нотабили“ отъ Букурещъ, желаеха „възстановлението на българското царство“, но тѣ се колебаеха да скжсатъ връзкитѣ си съ Портата. „Националната идея“ тѣ туряха въ зависимость отъ волята на една власть, вече конституирана, и която бѣше въ услуга на тѣхнитѣ собствени интереси. Съ този фактъ се обяснява, защо въ „Основното законоположение“ нѣма и намѣкъ за възстание и защо *мирното, дипломатическото* разрешение на българския въпросъ пропълзява като главна мисъль въ цѣлия „Уставъ“; това *колебание* въ идейната постройка на „Основното законоположение“ е *колебание* и въ организационната дейность на „тайния“ комитетъ; то характеризира най-сетне отличителния признакъ на всѣка една организация — нейната *метода за борба*, нейната *тактика*, която единствена ѝ придава революционенъ или контрареволюционенъ смисъль...

Зависимостьта, която членъ 2 отъ „Основното законоположение“ осигурява на българската държава, само затова неможе да бжде независима, защото

е зависима отъ една власть, каквато бѣ „Портата“, изградена върху отрицанието на всѣкаква независимость. Това бѣ известно всѣкиму и, ако членоветѣ на „тайния комитетъ“ си позволяваха наивностьта да вѣрватъ, че Падишаха ще имъ даде „самостоятелно българско царство“, съсъ свой сложенъ държавенъ апаратъ и евентуално — съсъ свой върховенъ управителенъ инструментъ, това показва само, каква конфузия е царѣла въ главитѣ на тия членове...

Но конфузията у българскитѣ „нотабили“ и тѣхнитѣ идейни представители се прояви, както забележихме, и по други два повода.

Комитетътъ публикува брошурата „България предъ Европа“ и „Мемоара“ до Султана не за друго, а само да даде по-голема подкрепа на своя *опортюнизмъ*, на своята „тактика“, която бѣше една революционна безтактность.

Следъ като излага несносното положение на българитѣ подъ властьта на Султанитѣ и отбелязва „неискреностьта“ на Портата, съ която неискреность тя прилага „реформитѣ“, препоржчвани чрезъ хатишерифи'тѣ и хатихумаюни'тѣ, авторитѣ на брошурата апелиратъ къмъ „великодушието“ на Европа, отъ която тѣ очакватъ всичко. Като допълнение на тази решителна постжпка, сжщитѣ автори съчиниха своя „Мемоаръ“ и презъ май 1867 г. Гжлъбъ Войвода (Христо Сариевъ) го прехвърли въ султанскитѣ сараи на Абдулъ Азиса по единъ мистериозенъ начинъ.

Този „Мемоаръ“, който ние сме разгледали по-подробно на друго мѣсто*), за да има нужда и сега да се спираме на него, се отличава съ това, че, като напомня тежката участь на българския народъ, който *най-сетне* би могълъ да „възнегодува“, позовава се на „милосърдието“ на Падишаха за отстранението на тая „зла участь“. За награда на търсеното или проявено „милосърдие“, авторитѣ на „Мемоара“ приканватъ Султана да се короняса въ В.-Търново и прогласи тамъ Султанъ на Султанитѣ и царь на българитѣ! . . .

Тукъ свърши кариерата на „тайния комитетъ“, съ тази постѫпка се изчерпи цѣлата му „тактика“, съ публикуването на тоя „Мемоаръ“, справедливо кръстенъ съ името „знаменитъ“, той — Комитетътъ — приключи своята житейска кариера преди още да е заживѣлъ организационно съсъ свои органи вънъ и вѫтре въ България . . .

На тази организация на старитѣ, на тая „тактика“, която не може да се окачестви даже съ думата „опортюнизмъ“ или „безтактность“, се противопостави *новата революционна организация* съсъ своята *революционна тактика,* която бѣше, собствено казано, *тактика* на Василъ Левски.

---

*) Вж. забележка 183 въ Съчиненията на Христо Ботйовъ, наша редакция, София 1906 г. стр. 469—470.

III.

Революционната тактика на Левски се определяше отъ състоянието на революционнитѣ сили въ България и отъ близкитѣ задачи, които си поставяше българската революция. Най-близката задача, която следъ многократнитѣ опити на старитѣ войводи си постави българската революция — това бѣ преорганизиране, прегрупиране народнитѣ революционни сили вѫтре въ България, издигане всъвъ вѫтрешностьта на страната групи и организации, около които да се сплотятъ всички недоволни отъ сѫществующия режимъ маси.

Къмъ тази мисъль тръгна и Раковски, който по темпераментъ бѣше революционеръ и неискаше нито часъ да остави на спокойствие „кървавия и вѣроломенъ врагъ“. До тази мисъль стигна и такъвъ самобитенъ, самоукъ, но съ естественъ умъ хайдукъ, като Панайотъ Хитова. Знаменателно *събитие* остава въ историята на българскитѣ хайдушки движения единъ фактъ, който революционеритѣ отъ старата генерация веднага оцениха. Съ пристигането си (1867 г.) въ Сливенския Балканъ, при Панайотъ Хитова се явила група младежи, които искали помощьта на неговата чета, за да възстанатъ, да нападнатъ турската махала въ града и да подпалятъ конацитѣ. — Искаме да се биемъ за своята свобода — твърдѣла сливенската делегация. Но, продължава стариятъ войвода въ своитѣ „Мемоари“, — „азъ не можехъ да имъ дозволя да се побунатъ, защото народътъ не бѣше приготвенъ за възстание: ние нѣмахме никаква организация“ („*Моето пѫтуване*“, стр. 71, 78).

Организацията бѣше *ахилесовата пета* на българската революция и къмъ нейното изграждане българскитѣ революционери решиха да пристѫпятъ и пристѫпиха немедлено следъ подвига на Бузлуджа. . . Тая организация си изработи и практическитѣ похвати, които отговаряха на „духътъ на времето“, на условията, при които бѣха повикани да работятъ дейцитѣ, — на състоянието на нейнитѣ собствени и тѣзи на противника сили.

Една революционна организация не е капище, кѫдето умственитѣ ленивци свещенодействуватъ съсъ свалени шапки; една революционна организация, която пише на своето знаме освобождението на народа отъ веригитѣ на робството, било то економическо или политическо, не е каюта въ пѫтнически корабъ, при качването си на който трѣбва да вземешъ мѣрки само противъ „морска болесть“; една революционна организация, като тая, която създаде Левски съ гигантски усилия, не е организация на тайфа за парадъ и удоволствия, а напротивъ — организация за бой, за който тя трѣбва всѣки моментъ да бѫде готова. *Такава организация* предварително скѫсва съ всички условности, въ които я поставя сѫществующия режимъ, и си създава нова перспектива за успехъ, преценявайки

всѣки моментъ конкретнитѣ условия, предъ които животътъ я изправя.

Като отхвърля компромиса съсъ своя врагъ на принципална основа, тя не го признава и тамъ, кѫдето „интересътъ“ на частното лице може да го наложи. Старата българска революционна организация представляваше едната страна на живота; властьта — другата. Тази противоположность на позициитѣ, заети отъ революцията и контрареволюцията, наложи цѣлата *тактика* на организацията — ако не и самата организация, — която даде резултатитѣ, които самъ Левски очакваше отъ нея.

Тая тактика ние намираме изразена въ „Проектоустава“, помѣстенъ изцѣло въ глава III, както и въ нѣколко документи, излѣзли отъ перото на Дякона.

IV.

Какво говорятъ „документитѣ“ и „Проектоустава“?

И еднитѣ и другитѣ показватъ това, че революционната организация е основана върху началата на *строгия демократически централизмъ,* безъ който нито една революционна партия не може да сѫществува, че цельта на българската революция е — по революционенъ пѫть „да се направи *коренно* преобразование на сегашната държавна *деспотско-тиранска* система“ и, следъ изгонването на Султана и неговитѣ орждия, да се установи въ България *„демократическа република“*.

Ние виждаме отъ тая ясна, недвусмисленна декларация на Левски, че политическата задача на българската революция коренно се отличава отъ оная, която искаха да ѝ наложатъ самозванитѣ български представители отъ „тайния комитетъ“.

Отъ тукъ произлизатъ и *тактическитѣ* подходи, съ които, споредъ Левски, трѣбва да си послужи българската революция, за да постигне своята цель. Решителнитѣ отенъци на *тая тактика* внимателниятъ читатель може да открие въ единъ документъ, на който досега е обръщано наймалко внимание. Това е клетвата написана лично отъ Левски и положена отъ него, когато той пое предъ Ц. Р. К. ржководството на Вжтрешната Революционна Организация. Поради голѣмия *практически и принципаленъ интересъ*, който тоя документъ представлява за нашитѣ читатели, ние се виждаме принудени да го възпроизведемъ на това мѣсто въ неговата примитивна форма:

КЛЕТВА

Долуподписаниятъ, като приемамъ всичкитѣ длъжности, които ми се налагатъ чрезъ упжлномощието ми, дадено отъ Ц. Б. Р. К., и съмъ въ отговорность на своитѣ действия, съгласявамъ се въ всичко и съ действията на другитѣ членове на

Ц. К., които ще распоредятъ помежду си длъжноститѣ по способностьта на всекиго, по обстоятелствата. Сжщиятъ отговарямъ за действията си по уставътъ предъ другитѣ членове на Ц. К. и се заклевамъ предъ нашето отечество България, че ще следвамъ точно длъжностьта си. 16. 29 юний 1872 г.

„Старитѣ“ отъ „тайния комитетъ“ нѣмаха *цельта* и *организацията,* каквито предвиждаше „Проектоустава“ на Левски, за да поематъ предъ българския народъ задълженията, за които говори горнята „клетва“.

Но, за да осжществи тая организация, сир. за да приближи революцията, Дяконътъ не се спря предъ нищо: той реши да създаде и една *военна организация,* безъ която революцията не може да разчита на успехъ. Левски скжса фактически съ всички форми на стария държавенъ строй, който той искаше да разруши, да унищожи, съсъ средства, съ които тоя строй си служеше противъ революцията. На шпионитѣ той противопостави своитѣ наблюдатели, които ги унищожаваха съ куршумъ или кама; на дързката и вѣроломна полиция той противопостави полицията на революционната организация, която не се нуждаеше отъ „дипломация“, за да обезвреди противника, или да го прати далечъ отъ строя; на въоржжената сила на властьта той противопоставяше своя собствена въоржжена сила. Съ други думи, Левски знаеше много добре, че „клинъ клина избива“, че на силата трѣбва да се противопостави сила, че на революцията е преди всичко нуждна сила, която той искаше да й създаде, — и всичко това зависѣше отъ неговата тактика. *Практически* тая тактика вземаше всевъзможни форми на проявление.

Това може да стане още по-ясно отъ самитѣ факти.

V.

Единъ отъ главнитѣ нерви на всѣка революция сж паритѣ. Това е особно вѣрно за масовитѣ, за народнитѣ революции отъ по-новото време като френската революция отъ 1789 г., революциитѣ отъ първата половина на миналия вѣкъ въ Европа и на Балканитѣ и др. Самъ завоевательтъ Наполеонъ тури своитѣ военни замисли въ зависимость отъ паритѣ. Паритѣ играеха голѣма роля въ българската революция до 1876 г. За нея тѣ бѣха свързани още и съ развитието на нейната *военна организация.* На тая организация, както знаемъ, Левски тури началото и взе всички мѣрки да я постави на здрави основи.

„Ще ни трѣбватъ, пише Левски, хора, които да познаватъ що-годе военната тактика, ще намеримъ воеводи, но не учени, а юнаци за извънъ градоветѣ.... а за градоветѣ трѣбватъ по-ученички — що-годе да познаватъ военната тактика и дисциплина; да знае кои улици да затвори и кои да отвори, кои и какви кжщи трѣбва да осигори за профиловане, и каква форма да даде на шанца,

който ще заобикаля града, споредъ местоположението му, ако има рѣка, блато, гори, шумнати мѣста. Сé трѣбва да знае срещу горнитѣ какъ да се разположи“ ...

„Братя, пише Левски по другъ поводъ — вѣрвамъ разбрахте напълно, какво трѣбва всѣки единъ отъ насъ да прави. Да направимъ заеми, да продадемъ имотъ, да заложимъ жена и деца, но да откупимъ отечеството си“.

Дяконътъ, онзи, когото свѣтогорскиятъ Архимандритъ Хаджи Василий приготвяше за църковенъ наставникъ, сжщиятъ, който бѣ осжденъ да произнася „топли молитви“ къмъ Всевишния за дълголенствие на рѣзанитѣ и нерѣзани Султани, както се вижда, е изсмукалъ изъ „Евангелието“ само *революционния примитивенъ духъ* на Христовото учение, и вмѣсто „покорявай се на силнитѣ мира сего“, чете на съвременицитѣ си и на подрастающитѣ поколѣния лекции по революционната стратегия...

За решение задачитѣ на тая стратегия, Левски дава идеята, първо, да се подготви единъ кадъръ отъ младежи. „Ние се нуждаемъ, казва той, отъ водители народни (офицери) за бойното поле и молимъ сърбитѣ да ни дадатъ мѣсто въ войнишкото (военно) училище за 150—200 души“.

Не за дипломатически преговори се готви Левски, знаейки, че въпроситѣ на революцията сж въпроси на силата; не за унизителни изложения и мемоари до „просветена Европа“ е думата; не за стоене „мирно“ предъ ония, които сж „заговоръ против свободата на човѣчеството“ — царетѣ и султанитѣ, съ тѣхнитѣ правителства, не за тѣхъ говори Дякона. Ако неговата тактика му посочваше пѫтя къмъ тия последнитѣ, къмъ палачите на всѣки народъ, той щеше да стои въ монастира, кѫдето искаше да го затвори Хаджи Василий. Но, по думитѣ на поета, монастира бѣ тѣсенъ за него, за неговия духъ, за неговия революционенъ темпераментъ . . .

И Левски прогласи смъртьта, като върховно правило, за да се снабди българската революция съсъ средства, съсъ пари. За тая революция, за „дѣлото“, по драстичното изражение на З. Стояновъ, Апостолътъ бѣ готовъ не само да обира, но и да убива . . .*)

VI.

„Нека се сберемъ и съ пари, че тогава видящемъ какво ще работимъ; паритѣ сѫ водители на всичко; тогава знаемъ и за какво да приказваме“ — пише Левси въ едно писмо. — Революцията бѣ направила първитѣ значителни успехи въ своята организация. Но, пише Дяконътъ въ друго писмо отъ 5 февруарий 1871 г. „работата ни за сега въ Българско е тая: да търсимъ средства да си купимъ отъ по-чистото орѫжие — пушки до 4—5 хиляди. А отде и какъ ще ги пренесемъ, това ни е май мѫчничко. Но добъръ е Господъ, веднажъ да се снабдимъ съ пари“.

За да достави тия пари, които българската имотна класа тогава доброволно недаваше, Левски ги изтръгна изъ нейнитѣ рѫце съ ножъ и куршумъ, „Я кирава (печалба) — пише Дякона — я мораво (смърть) ще бѫде“. Съ други думи — *терорътъ* надъ онѣзи, които сѫ обсебили народнитѣ блага, но се скѫпятъ да ги жертвуватъ за бѫдащето на единъ поробенъ народъ — ето единъ отъ върховнитѣ принципи на всѣка народна революция . . .

Какво внесе тоя терорь въ революционната тактика на Левски и какъ се отрази върху нейната организация — показаха резултатитѣ отъ неговото прилагане.

Преди всичко, терорътъ внесе повече привързаность къмъ революцията и стѣгнатость въ редоветѣ на нейнитѣ организации. По-нататъкъ той внесе смутъ и дезорганизация въ лагера на противника, който затова всѣкога смѣташе, че стои надъ неугасналъ вулканъ. На трето мѣсто, терорътъ пречисти редоветѣ на самата организация отъ малодушнитѣ или подли елементи, които спъваха нейното правилно развитие, или съ предателство разкриваха нейнитѣ тайни. Най-сетне, терорътъ единъ пѫть за винаги постави ясно пределната линия между революционнитѣ и контрареволюционни еле-

---

*) *З. Стояновъ,* „Василъ Левски — Дяконътъ. Чърти изъ живота му“. Пловдивъ, 1884 г., стр. 70 и 84. Ср. и по-горе глава четвърта.

менти и всички онѣзи, които дотогава се бучеха съ червенитѣ пера на революцията, скривайки по тоя начинъ своята контрареволюционна сѫщность — бѣха демаскирани и изметени вънъ отъ оградата на организацията.

Обаче, тази *тактика*, въ която *терорътъ* държи централно мѣсто, Левски се предпазваше да сведе до лично отмъщение, което, отъ своя страна, неминуемо би я довело до израждане. *Генералното пълномощно*, което Централниятъ Български Революционенъ Комитетъ издаде на Дякона, прехвърляше върху него „неограничени“ права — „действията му са неограничени“ буквално гласѣше това Генерално пълномощно (Арх., I, стр. 81). Но Левски съумѣ всѣкога да се отнесе трезво и съ гениално прозрение въ сложнитѣ и тежки длъжности, които паднаха върху него и нито въ единъ моментъ той не измѣни на честно поетитѣ задължения предъ страната и народа. Напротивъ, съ цѣлото си сѫщество, съсъ стихията на своята воля и съ всѣко свое решително, но обмислено действие, той само приближаваше тържеството на революцията, която други отдалечаваха. — „Ние твърдо сме убедени, пишеше той на 29 септемврий 1871 г. до Панайотъ Хитова, че трѣбва поне толкова да се подготвимъ, колкото е нуждно да се предвиди една добра сетнина въ предприятието ни“.*) Неговата положителна, а не декадентска *тактика* водѣше българската революция къмъ „добра сетнина“, сир. къмъ победа, но не къмъ поражение . . .

---

*) **Архивъ на възраждането, т. I, стр. 37.**

ГЛАВА ОСМА

ЛЕВСКИ И СЪВРЕМЕННАТА ДЕМОКРАЦИЯ

I.

Съвременната демокрация, известна въ литературата, като буржуазна демокрация, измѣни на традициитѣ на революционната буржуазия отъ първата половина на миналия вѣкъ, следователно — и на традициитѣ на българската революция. Българската революция издигна лозунги, както по *националния въпросъ* и неговото разрешение, така и по *въпроса за формитѣ на държавното управление*, които сѫ едно решително отрицание на съвременнитѣ форми на управление не само въ България, но и въ другитѣ балкански страни, но които лозунги презъ последнитѣ години бѣха наново издигнати и отчасти разрешени отъ руската съветска демокрация.

Преди да минемъ по-нататъкъ, нека кажемъ нѣколко думи по тая материя, която старитѣ български революционери не оставиха безъ нужното внимание.

Въ „Независимость“ отъ 1873 г. (бр. 42), защищавайки огненно „Дунавската федерация“, която споредъ него „ще осигури европейския миръ“, Каравеловъ пише:

„По нашето мнение, източната федерация трѣбва да бѫде съставена така: 1. Сърбия, Босна-Херцеговина и Черна-Гора трѣбва да съставятъ едно цѣло; 2. България, Тракия и Македония да съставятъ друго цѣло; 3. Албания да добие независимо самоуправление, което да се намира подъ покровителството на Сърбия и България; 4. Ромѫния трѣбва да остане при днешното свое положение; 5. Цариградъ да бѫде свободенъ градъ; 6. Тесалия и Епиръ да се дадатъ на Гърция; 7. Султана да се пресели въ Турция заедно съсъ своитѣ турци. Освенъ това, България, Сърбия и Ромѫния трѣбва да съставятъ една тѣсна федерация, която да има три независими самоуправления и единъ общъ парламентъ, т. е. едно общо върховно правителство“... „Подобна федерация, заключава Каравеловъ, ще бѫде многотрайна, и справедлива, и полезна, защото ще да удовлетвори всѣко едно племе, което иска да бѫде щастливо, силно и свободно“.

Принципътъ, който Каравеловъ влага въ основитѣ на „Дунавската федерация“ е тоя, щото балканскитѣ народи да влѣзатъ въ единъ тѣсенъ съюзъ върху основата на националната автономия на всѣки народъ, който, както знаемъ, трѣбва да

получи пълна възможность да се обособи въ своитѣ етнографически граници.

Познавайки основната мисъль въ обществено-философскитѣ възгледи на Хр. Ботйова, която е кристализирана въ литературенъ фрагментъ, като тоя: — „Само разумния и братски съюзъ между народитѣ е въ състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразититѣ на человѣческия родъ и само тоя съюзъ е въ състояние да въдвори истинска свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо“ —, ние може да си представимъ много лесно *методитѣ*, които и Хр. Ботйовъ посочваше за разрешението на националния въпросъ на Балканитѣ...

„Проектоустава“, като не отричаше „етнографическото начало“, възприе едно конкретно положение, въ което въ сѫщность намериха изразъ идеитѣ на Ботйова и тѣзи на най-прогресивната часть отъ българскитѣ революционери. Ние нѣма да сбъркаме нито във *формата* на нашия изразъ, нито въ *съдържанието*, което тая форма крие, ако кажемъ, че старитѣ български революционери — Каравеловъ, Ботйовъ и Левски *първи въ българската публицистика конкретизираха правото на самоопределение на малкитѣ народи.*

Практически, това положение въ тѣхното учение засѣга сѫдбата на Тракия и Македония, които и тогава, въ 60-тѣ години, както и сега, сѫ безжалостно изцеждани отъ европейския капиталъ и върху които сѫ отправени отъ половина столѣтие насамъ аспирациитѣ и на онѣзи, които иматъ право надъ тѣхъ, и на онѣзи, които нѣматъ право надъ тѣхъ. А тази алчность, която балканскитѣ правителства и управляющи банди проявяватъ къмъ тия две страни, се обяснява и може да се обясни само съ появата на една нова класа на Балканитѣ — *капиталистическата,* която е граблива по своята природа, и която измѣни на традициитѣ на революционната буржуазия . . .

Тази измѣна Левски, като че предвиждаше и затова въ неговия „Проектоуставъ“ бѣха предвидени съответнитѣ *наказателни санкции*.

II.

Ако националния въпросъ може да се разреши по революционенъ пѫть и въ рамкитѣ на „святата и истинна република“, ако само при тая република могатъ да се обезпечатъ жизненитѣ интереси на народа, какво би заслужилъ, споредъ Левски, оня, който се обяви противъ тая „святата и истинна република“?

Още на 10 май 1871 год., въ писмото си до П. Хитовъ, тогава въ Букурещъ, Левски пише:

„Отъ писмата ни при г-нъ Данаила ще разберешъ, каква искамъ да бѫде нашата свобода, та и вия съ второто си писмо дано потвѫрдите и да чуемъ изъ вашитѣ уста, че речешъ: чиста свобода Българину, и секиму своето. Ако тъй държите съ насъ, да живейте и вия“.

Тия редове, които нѣкои би дързнали да таксуватъ, като плодъ на голѣма сантименталность, се подкрепятъ и отъ другъ документъ, съ дата 25 юлий 1872 г., въ който Левски изрично определя, че *„цельта“ на българската революция е „братство!“* — „Съсъ всѣкиго, безъ да гледаме вѣра и народность, пише той, рѫката си подаваме секиму, който желае да пролива кръвь съ насъ заедно за животъ и свобода човѣшка. . .“

Сѫщата тая мисъль, може би тамъ съ още по-голѣма сила, Левски повтаряше по-горе въ своето писмо до редактора на в. „Свобода“.

Съ тая писменна агитация Дяконътъ излагаше своитѣ собствени идеи, искаше да убеди и другитѣ въ тѣхната правота, да ги спечели за своята революционна кауза, отнасяйки се къмъ ония, които сѫ готови да ги възприематъ съчувственно, и враждебно къмъ други, които не ги възприематъ.

Застаналъ на една непримирима позиция, Левски наложи тоя духъ на непримиримость въ цѣлия „Проектоуставъ“. Левски се обяви за диктатурата на революционната партия. Наистина, тая дума е нова въ нашата литература, но тя се съдържа въвъ всички документи, които ни остави българския революционеръ, както и въ „Устава“ на Организацията. На тая почва дейностьта на Дякона намираше оправдание въ самото историческо развитие на конфликтитѣ между класитѣ, или между управляющитѣ клики и угнетенитѣ трудящи се маси. Когато една класа изиграе своята историческа роля и наближи времето да слѣзе отъ сцената, — когато тая класа прибѣгне до насилието и терора, за да крепи още своето господство, надрасното вече отъ живота, на останалитѣ потиснати отъ нея класи не остава нищо друго, освенъ да прибѣгнатъ и тѣ къмъ насилието, щомъ еднажъ тѣ сж изчерпили всички средства на легалната борба. Съ други думи, ако тая класа или управляюща клика е сама стжпкала подъ краката си своята собствена законность, ако нейната законность се е превърнала въ беззаконие и тя е поставила другитѣ класи извънъ законитѣ, то на тия последнитѣ не остава нищо друго, освенъ да се уловятъ за ножа и сами да я поставятъ извънъ законитѣ.

Тая елементарна поука отъ живота се наложи и на българския народъ, който въвъ времето на Левски и чрезъ самия Дяконъ, се помжчи безпощадно да приложи къмъ единъ „чуждъ гостенинъ".

Ето какъ Левски заповѣдва да се постжпи по тоя поводъ!

III.

„Ако някой призре и отхвърли предначертаната *държавна система „демократска република"* — пише Левски въ *Наказателния законъ* къмъ „Проектоустава" — *и състави партии за деспотско-тиранска или конституционна система, то и таквизи ще се считатъ за неприятели на отечеството ни и ще се наказватъ съсъ смърть*".

Този параграфъ отъ „Проектоустава" има известно *практическо значение* и ние молимъ читателя да се позамисли за малко надъ него. Неговото значение се ограничава не само за времето, въ което е писанъ, но и за сжбитията, които ще настжпатъ въ близко или далечно бждаще.

Левски се стремеше къмъ заграбването на политическата власть чрезъ едно революционно действие. Политически, въ какво щеше да се изрази тая власть? — Въ упражнението на една *диктатура* надъ всички ония, които ще се обявятъ противъ „демократическата република", за да я замѣнятъ съ „деспотско-тиранска или конституционна система"! Политическата власть не е нищо друго, освенъ волята на една класа, наложена върху волята на друга една, потисната класа, и Левски, който винаги проникваше въ сърцето на нѣщата, въвъ вжтрешния смисъль на историческитѣ явления, знаеше, че и нему, ако заграби политическата власть, тя ще му послужи да одуши съ диктатурата на народната маса всички ония, които съ измѣнение на „предначертаната държавна система“ измѣнятъ на жизненитѣ интереси на тая маса....

Съ такава власть на пъленъ диктаторъ Левски бѣше предварително облеченъ отъ Българския Революционенъ Централенъ Комитетъ, който фактически прехвърли всичкитѣ си, току-речи, пълномощия върху Апостола. Засилването на Организацията и развитието на нейнитѣ вжтрешни революционни сили, предъ лицето на единъ могжщъ противникъ, като властьта на султанитѣ и чорбаджиитѣ, налагаше централизирането на цѣлата воля на българската революция въ едни ржце, — въ личностьта на Левски. Тази воля намираше изходното си начало във чувствата, настроенията, интереситѣ и надеждитѣ на широката трудяща се маса отъ най-разнообразни национални и расови елементи, които населяваха тритѣ провинции — България, Тракия и Македония. За организирането и революционното освобождение на тия три провинции, както и гарантирането на тѣхната свобода, Дяконътъ си служи съ диктатурата, която стига до терор̀ъ, както при организирането на революцията, така сжщо и при нейното изпълнение и при практическото осжществяване на нейнитѣ политически цели. *Социалнитѣ съображения* на тая революционна политика на българската организация, сж очертани много ясно въ единъ документъ отъ тая епоха, който изхожда изъ кржжока на Левски. Като извѣстява, че българитѣ били обирани и отъ висшата турска администрация и отъ търновския фабрикантъ на спиртъ — Карагйозоолу (българинъ), като съобщава още въ подробности, какъ се разхищаватъ общественитѣ богатства и отъ турцитѣ, и отъ българскитѣ чорбаджии, които сж докарали народа до просешка тояга, авторътъ на тоя документъ, нѣкой си „Скитникъ“ (псевдонимъ), продължава да пише: „Ето до какво благоденствие е достигналъ бедния народъ, т. е. и *турци, и българи.* Давай за тежки данъци, давай на заемъ, давай и ризата си отъ гърбътъ на правителството, за да покрие своитѣ разходи, давай и на грабителитѣ (разбирай администрацията и чорбаджийтѣ б. а.) хиляди лири и пакъ гледашъ, че правителството е длъжно и че та заплашва и съ други още по-тежки данъци! А тия данъци изкорениха и земледѣлие, и скотовъдство (беглика) и земята!...“ (*Арх. Пан.* № 161).

Тази економическа язва, която лежи на дъното на съвремената „държавно-деспотска система“, революционната партия на Левски преследва и ще унищожи съ една неумолима революционна диктатура, съ каквато той ще преследва и „системата“, която случайнитѣ обстоятелства биха наложили и която би само видоизмѣнила формата на старото робство. „Държавната система“, която Левски прие, отричаше економическото неравенство. „Държавната система“, каквато я предполагаше българскиятъ революционеръ, трѣбваше да бжде изградена не върху противоположностьта на интереситѣ, а върху основата на *свободата, равенството и брат-*

ското споразумение, признавайки правото на собственость само на трудящия се народъ. „И всѣкиму своето“ — съ искрено чувство се провикваше Левски! Нима не е ясно, че това „златно правило“ е неприложимо при една „деспотско-тиранска система“, но че е напълно възможно при друга „система“ — изградена върху трудовия принципъ?

Но въ тоя пунктъ ние предвиждаме възражението на противницитѣ на тоя „принципъ“ не затова, че той отрича класовото робство въ днешното общество, но затова, че Левски и неговитѣ съвременици, които завещаха тоя „принципъ“ на бѫдащитѣ поколѣния, сѫ го „преписали“ отъ вънъ. И действително, по тая точка, ние сме принудени да дадемъ удовлетворение на нѣкои български историци и заедно съ тѣхъ да кажемъ, че Левски и др. н. преди и следъ него *заеха* тоя фанатизмъ, който тѣ предадоха, като такъвъ и на цѣлата българска революция, отъ другаде.

Какво означава това?

IV.

Левски има за свои непосредствени учители Раковски, Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. Той изслуша тия представители на българската революционна мисъль, вдълбочи се въ тѣхнитѣ мисли, за да осмисли своитѣ действия. Но, както тѣ, така и организаторътъ на българската революция, изнесе

много нѣщо изъ *руската* и *сърбска* революционна литература. Въпросътъ за влиянието на тая литература върху българскитѣ революционери е обширно разглежданъ у насъ, но никой досега не се е спиралъ на това влияние върху Левски. А то бѣ неизбѣжно, то е неуспоримо.

Въ Сърбия, кѫдето Левски ходѝ нѣколко пѫти, (вж. часть III на глава IV), цъвтеше една *емигрантска литература,* най-ярки представители на която бѣха Свѣтозаръ Милетичъ, Свѣтозаръ Марковичъ и др. Тѣхнитѣ идеи намѣриха изразъ въ вестницитѣ „Рад“, „Будучност“, „Раденик“ и др. Това бѣха органи на *радикалната* и *социалистическа мисъль* въ съседната страна, която действуваше върху българската революция въ положителна смисъль на думата само и единствено откъмъ тая страна. *Старитѣ радикали* въ Сърбия бѣха съ революционенъ алюръ и той привличаше българскитѣ емигранти: еднитѣ и другитѣ свързваха сѫдбата си и сѫдбата на своитѣ народи по начинъ искренъ и задушевенъ. Тази искреность и задушевность се проявиха още по-силно между *старитѣ сърбски социалисти* и *старитѣ български революционери,* толкова повече и затова, че поведението на социалиститѣ не будеше *подозренията,* които будеше въ нѣкои случаи това на *старитѣ радикали...* Този фактъ се обяснява, както читателя се досеща съ прецизностьта, съ която първитѣ сърбски социалисти се изказаха върху най-болнитѣ въпроси на времето.

„Вътрешното развитие и външнитѣ политически условия — писа̀ Свѣтозаръ Марковичъ, първиятъ сърбски социалистъ, — каратъ сърбския народъ да си постави за цель: освобождение и федерация и то федерация *сърбско-българска, не по народности, а по фактически нужди.* А тази федерация може много лесно да се разшири въ федерация на народитѣ на Балканския Полуостровъ и още по-далече, ако се зематъ въ смѣтка нашитѣ съседи отвъдъ Сава и Дунава". „Тая федерация, продължава Марковичъ, не се основава прочее върху принципа на народностьта, а върху личната свобода на ония хора, които влизатъ въ съюзното дѣло. Но по този начинъ запазва се и всѣка народность, тъй като съ това дава се право на всѣка народность да бжде самостоятелна (независима) група въ Съюза" („*Рад*" г. I. № 22 отъ 1 декемврий 1874 г.).

Тия идеи по *националния вжпросъ* и *държавната структура* на балканскитѣ народи, сърбскитѣ социалисти развиваха съ устна пропаганда още отъ началото на 1871 г. съ *едновременното* излизане (1—10 юний с. г.) на *първитѣ* сърбски и български социалистически вестници — „Радник" на Свѣтозаръ Марковичъ и „Дума на балгарскитѣ емигранти" на Христо Ботйовъ.

Наистина, Левски не бѣше *професионаленъ литераторъ*, за да възпроизведе сжщитѣ идеи въ една обработена литературна форма. Но и „формата", съ която той си служеше, не му попречи да изрази тая мисъль още по-ясно, да не кажемъ и

още по-буйно. Но какъ се отнесе българската „демокрация" къмъ тая мисъль, която, споредъ дълбокото и непреклонно убеждение на В. Левски, трѣбваше следъ революционния вихъръ да се премѣни въ онова великденско облекло, основателно наречено отъ Апостола „демократическа република"?

V.

Идеитѣ на никой български революционеръ не сж тъй жестоко разпъвани на кръстъ отъ българската „демокрация", както тия на Хр. Ботйовъ и Василъ Левски — Дконътъ. Вѣрно е, че единътъ бѣше поетъ, социологъ, признатъ социалистъ, публицистъ и бунтовникъ и неговото литературно дѣло, винаги въ ржцетѣ на младежьта, указваше върху нея едно постсянно и неотразимо влияние. Вѣрно е, че всичкитѣ насилия, които българската „демокрация" си позволи надъ дѣлото на Христо Ботйовъ удряха въ камъкъ и останаха безплодни. Но вѣрно е и това, че макаръ само практикъ-революционеръ и безъ да се признае самъ за социалистъ отъ своето време, Левски се приближаваше повече до социалиститѣ, било съсъ своитѣ дѣла, било съсъ своитѣ революционни похвати, било по консеквенциитѣ на своитѣ политически хипотези, отколкото до което и да би било друго политическо направление. Свободата, економическото равенство, което и споредъ Апостола трѣбва да се иззида по новото зидане, най-сетне, конкретната политическа и държавна форма, която трѣбваше да земе българската национална организация безъ царе и чорбаджии, сир. безъ представителитѣ на полуфеодалния и модеренъ капиталь — всичко това показва, че Левски се числеше къмъ най-прогресивнитѣ представители на революционната мисъль и само затова неговото дѣло ще се отрича или фалшифицира отъ съвременната българска „демокрация".

Въ това отношение, сѫдбата на Левски е въ сѫщность по-горчива отъ тая на Хр. Ботйовъ и това се разбира отъ само себе . . .

Въ 1873 г. следъ смъртьта на Дякона, българската революция тръгна по единъ *завой*, отъ който не можа да я отстрани и такъвъ „господаръ надъ умоветѣ", какъвто бѣше Хр. Ботйовъ.

Следъ втория решителенъ ударъ върху българската революция въ 1876 г., нейнитѣ сили взеха още повече да ѝ измѣнятъ и тя неизбѣжно стигна до „освободителната война". Въ тази война и подиръ нея на повърхностьта излѣзоха старитѣ сили на старото българско общество, които незабавиха да се приспособятъ къмъ новото положение и да го използуватъ за своитѣ груби класови интереси. Тия интереси надделяха надъ всичко и тѣ доведоха до пълно отрицание на ония начала, които до 1876 г. издигна българската революция и за които загинаха най-силнитѣ личности въ нашата новейша история — Василъ Левски — Дяконътъ и Христо Ботйовъ.

Но тяхната паметь и днесъ още не е заглъхнала. Въ духътъ на тѣхнитѣ освободителни идеи възпитаватъ се нови поколѣния и класи, които ще намерятъ сили и средства да ги изроватъ изъ погребитѣ на историята, да влѣятъ въ тѣхъ и по-ново съдържание, ако е нуждно, и да претворатъ думитѣ въ дѣла.

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

„Кому принадлежи Левски?“ Този въпросъ не безъ особенна тревога си задава днесъ не другъ, а българската „демокрация“. Но отъ казаното до сега за живота и революционната деятелность на Дякона, читательтъ може много лесно да си даде отговоръ на тоя въпросъ, който ще донесе на българскитѣ историци не едно и две главоболия. За да избегнатъ, обаче, единъ ясенъ и недвусмисленъ отговоръ на поставения въпросъ, понтифитѣ на българската официална мисъль ще кажатъ, че Левски принадлежи на народа. Но никой отъ тѣхъ не щé има смѣлостьта, нито доблестьта да опредѣли точно *на кой народъ*. А този народъ, комуто Левски принадлежи съ цѣлото си сѫщество, е трудящия се народъ — народа, който стои при ралото, при чука, при иглата, въ фабриката и работилницата — подложенъ на една безбожна експлоатация отъ капитала, отъ чорбаджията — тоя класовъ потисникъ, отъ кожата на когото Левски не искаше да скрои дори единъ царвулъ за боситѣ крака

на бълга̀рския народъ...*) На този народъ съ попукани рѫце и съ изпита отъ „наши и чужди госте“ кръвь, принадлежи синътъ на Гина Караиванова Кунчева. Дете и мѫченикъ на старата българска революция, Левски принадлежи на *нова, млада, демократична България, — такава, каквато я рисуваха въ своята неукротима фантазия българскитѣ революционери*. А *тая* България *трѣбваше* да бѫде една демократическа република безъ потисници и потиснати, безъ силни и слаби, безъ бедни и богати. Въ този пунктъ, политическитѣ възгледи на Левски много се приближаватъ до възгледитѣ на френския революционеръ отъ срѣдата на XIX вѣкъ, Огюстъ Бланки, който всѣкога прѣдпочиташе диктатурата на една революционна партия предъ деспотизма на една личность, и който съсъ решителния жестъ на Дякона, говореше и пишеше: „Никаква свобода за враговетѣ!“ ...

Никаква свобода за враговетѣ на трудящия се народъ! — ето едно отъ основнитѣ начала въ политическитѣ възрения на карловския „самоукъ“, което го определя окончателно на страната на народа.

Излязълъ отъ народа, училъ се, живялъ, страдалъ и загиналъ за народа, Левски, който съ деятелностьта си изпълни цѣла епоха отъ новата ни история, още преди петдесеть години посочи на

---

*) Архивъ, т. I.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

българския народъ пжтя и средствата за неговото социално и политическо освобождение. Този пжть историята още не го е заличила, тя още не го е покрила съ буренъ, и по него започва пакъ да се вестява силуета на старитѣ борби. При тѣзи борби, младитѣ поколѣния ще потърсятъ нравствена опора въ героичния животъ на Василъ Левски — Дяконътъ.

ЦЕНА:
а. Покупна стойност: 30 лв — ст.
б. Подвързия: лв ст.
Всичко: лв ст.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.
Предговоръ . . . . 3—7
Глава I. Детство и юношество . . . . 11—37
Глава II. Животъ на страдания и неволи . . . 38—65
Глава III. Левски извънъ България . . . . . . 66—103
Глава IV. Левски въ България. Основаването на Революционни Комитети . . . 104—129
Глава V. Смъртьта на Левски . . . . 130—145
Глава VI. Единъ споренъ въпросъ: „Чуждитѣ“ идеи въ българската революция и В. Левски . . . . 146—159
Глава VII. Революционната тактика на Василъ Левски: две становища — две методи за борба . . . . 160—176
Глава VIII. Левски и съвремената демокрация . 177—191
Глава IX. Заключение . . . . 192—194
Печатни грѣшки 196

ПЕЧАТНИ ГРѢШКИ

Стр.	Напечатано:	Да се чете:
4	1966 г.	1906 г.
7	дукументи	документи
24	нахлузването	обличането
29	клиръ	—
45	Но	На
74	организаторския	организаторски
111	памѣрятъ	намѣрятъ
111	Те	Тѣ
113	друди	други
115	спаратъ	спиратъ
137	Петроханския	Арабаконашкия
144	стави	остави
145	преписва	приписва
151	севременици	съвременици
151	вдъхваше	вдъхваха